

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΔΕΞΙΠΠΟΣ»

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΘΕΪΚΗ ΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ *ΙΛΙΑΔΑ*:
ΉΡΑ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: Παπαπανάγου Δήμητρα

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 2020Δ013

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Καρβούνη Αικατερίνη

Μακρυγιάννη Ευγενία

Καναβού Νικολέττα

ΑΘΗΝΑ 2023

Στους γονείς μου Ελένη και Κωνσταντίνο,
και ιδιαίτερα στον πατέρα μου, χωρίς την πολύτιμη βοήθεια του οποίου
το παρόν πόνημα θα ήταν πολύ φτωχότερο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	4
Εισαγωγή.....	5
Α) Η δράση Αθηνάς και Ήρας στην ραψωδία Α.....	10
Β) Η δράση της Ήρας και της Αθηνάς στην ραψωδία Β.....	19
Γ) Η δράση της Ήρας και της Αθηνάς στην ραψωδία Δ.....	27
Δ) Η δράση τη Ήρας και της Αθηνάς στην ραψωδία Ε.....	41
Ε) Η δράση της Ήρας και της Αθηνάς στην ραψωδία Θ.....	68
Συμπεράσματα.....	75
Παραρτήματα.....	79
Βιβλιογραφία.....	83

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς, την επόπτριά μου, κυρία Καρβούνη Αικατερίνη, η οποία ήδη κατά την διάρκεια των μεταπτυχιακών σεμιναρίων μου προσέφερε τα κατάλληλα ερεθίσματα ώστε να ασχοληθώ με τον Όμηρο και στάθηκε πολύτιμη αρωγός καθ' όλη την διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας εργασίας. Επιπλέον, εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στις κυρίες Μακρυγιάννη Ευγενία και Καναβού Νικολέττα, για τις εύστοχες και πολύ βοηθητικές παρατηρήσεις τους. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου και αφιερώνω το παρόν πόνημα στους γονείς μου που με στηρίζουν πάντα σε κάθε μου βήμα και ιδιαίτερα στον πατέρα μου, ο γόνιμος διάλογος με τον οποίο διεύρυνε την σκέψη μου και με οδήγησε σε νέα μονοπάτια στην ομηρική έρευνα. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους μου και όλους όσοι με στήριξαν κατά την διάρκεια της παρούσας έρευνας.

Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναδειχθεί ο κομβικής σημασίας ρόλος των γυναικείων θεοτήτων στην *Ιλιάδα* και συγκεκριμένα η από κοινού δράση Ήρας και Αθηνάς που επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη της ιστορίας και του έπους¹.

Στον νου του σύγχρονου ανθρώπου ο πόλεμος συνήθως αποτελεί μία αποκλειστικά ανδρική υπόθεση, αντίληψη η οποία εντοπίζεται και στο ομηρικό κείμενο, όπως φαίνεται, για παράδειγμα, και μέσα από τα λόγια του Έκτορα στο Z 492-493², όπου αναφέρεται στον πόλεμο ως ανδρική υποχρέωση και δραστηριότητα. Οι γυναίκες φαίνεται να σχετίζονται με τον πόλεμο μόνο ως θύματά του, ενώ φαινομενικά και οι γυναικείες θεότητες δεν έχουν θέση σε αυτόν. Ωστόσο, δεν μοιάζει να ισχύει κάτι τέτοιο στο σύνολο του κόσμου της *Ιλιάδας*. Σε αυτόν εντοπίζεται διάσταση ανάμεσα στην στάση θνητών γυναικών και θεαινών, με τις πρώτες να ζητούν την λήξη του πολέμου και τις δεύτερες να προωθούν την συνέχισή του. Συγκεκριμένα, είναι έντονη η παρουσία και η δράση θεαινών οι οποίες συνήθως επεμβαίνουν προκειμένου να μην διακοπούν οι πολεμικές επιχειρήσεις. Ωστόσο, στον κόσμο των θεών, όπως επισημαίνει και η Loraux³, ο πόλεμος δεν είναι αποκλειστικά ευθύνη των ανδρών. Η ίδια, καθώς και η Deacy⁴, σημειώνει πως οι θεές συμμετείχαν ενεργά στην Τιτανομαχία υπερασπιζόμενες τον οίκο τους, κάτι το οποίο μαρτυρείται και στην *Θεογονία*⁵. Μολονότι στον κόσμο των ανθρώπων δεν φαίνεται να ισχύει το ίδιο, είναι σύνηθες στον Όμηρο γυναικείες θεότητες να επεμβαίνουν και να κατευθύνουν τα ανθρώπινα πράγματα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επηρεάζουν την ροή και την έκβαση ενός πολέμου.

Πιο συγκεκριμένα, το προοίμιο της *Ιλιάδας* προβάλλει τα βασικά σημεία της πλοκής του έργου που θα ακολουθήσει και χαράζει την πορεία για την δράση συγκεκριμένων μορφών μέσα στο έπος. Δύο σημεία με αρκετά έντονο χρωματισμό, τα οποία προοικονομούν την ευρεία ανάμειξη των θεών σε όσα θα ακολουθήσουν,

¹ Όλα τα πρωτότυπα χωρία του κειμένου της *Ιλιάδας* αντλούνται από την έκδοση του West και οι νεοελληνικές μεταφράσεις αποτελούν προσωπικό μου έργο.

² Z 492-3: *πόλεμος δ' ἄνδρεσσι μελήσει / πᾶσι.*

³ Loraux (1994) 15.

⁴ Loraux (1994) 15. Deacy (1997^a) 46-47.

⁵ *Θεογονία* 664-667. *ὡς φάτ'· ἐπήνησαν δὲ θεοὶ δωτῆρες ἑάων/ μῦθον ἀκούσαντες· πόλεμον δ' ἔλλιαιετο θυμὸς/μᾶλλον ἔτ' ἢ τὸ πάροιθε· μάχην δ' ἀμέγαρτον ἔγειραν/πάντες, θήλειά τε καὶ ἄρσενες, ἤματι κείνῳ,*

είναι η επίκληση στην *θεά*⁶ από μέρους του ποιητή και η αναφορά στην εκπλήρωση της επιθυμίας του Δία⁷. Αμφότερα τα χωρία έχουν προβληματίσει για καιρό την έρευνα χωρίς να συγκλίνουν απόλυτα οι απόψεις των μελετητών.

Η ραψωδία Α είναι το εναρκτήριο τμήμα του ιλιαδικού έργου. Από τον πρώτο κιόλας στίχο, γίνεται επίκληση σε μία θεά (*Μῆνιν ἄειδε, θεά*), η οποία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο, καθώς είναι αυτή που θα ψάλει την ιστορία σχετικά με τον θυμό του Αχιλλέα. Η λέξη *θεά* τοποθετείται στην τρίτη θέση του πρώτου κιόλας στίχου, κάτι το οποίο θα λέγαμε ότι με τον τρόπο του υπογραμμίζει την γυναικεία θεϊκή εμπλοκή στο παρόν έργο. Στο σημείο αυτό, η εμπλοκή περιορίζεται σε αφηγηματικό επίπεδο, ωστόσο, όπως θα φανεί στην πορεία, επεκτείνεται και κυριαρχεί και σε επίπεδο δράσης. Καθίσταται σαφές ευθύς εξ αρχής πως το θεϊκό στοιχείο θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων. Η θεά την οποία καλεί ο ποιητής παραμένει ανώνυμη. Για την ταυτότητά της, οι μελετητές αποφαινούνται⁸ ότι πρόκειται για την Μούσα, την οποία συνήθιζαν να επικαλούνται οι ποιητές προκειμένου να τους δώσει έμπνευση και κύρος στο έργο του.⁹

Η Θέτιδα διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο μέσα στην *Ιλιάδα*, ενώ εμφανίζεται χαρακτηριστικά στην αρχή και στο τέλος του έπους (στο πλαίσιο του ευρέος σχήματος κύκλου που χαρακτηρίζει τη δομή της *Ιλιάδας*). Στην ραψωδία Α, η Θέτιδα εμφανίζεται ώστε στην αρχή να συμπαρασταθεί στον γιο της και, αφού ακούσει τα παράπονά του, να προωθήσει το αίτημά του για αποκατάσταση της τιμής του στον Δία¹⁰. Εν συνεχεία, η θεά λαμβάνει ενεργό δράση και κατευθυνόμενη προς τον Όλυμπο βρίσκει τον Δία στα πόδια του οποίου προσπίπτει ως ικέτιδα με το αίτημα να αποκατασταθεί η τιμή του Αχιλλέα¹¹. Όταν πλέον ο πατέρας ανθρώπων και θεών έχει

⁶ Α 1.

⁷ Α 5.

⁸ Erbse (1969) 5-6, Kirk τόμ. Ι (1985) 139, Leaf (1900) 3, Fagle & Knox (1998) 621, van der Valk (1971) 13.

⁹ Θα μπορούσε ίσως να ισχυριστεί κανείς ότι, αν ο Όμηρος εννοούσε την Μούσα, θα την ανέφερε ρητά, όπως κάνει και στο προοίμιο της *Οδύσσειας* αλλά και στην ίδια την *Ιλιάδα* εν συνεχεία στο λεγόμενο δεύτερο προοίμιο, όπου μάλιστα προσδιορίζει με ακρίβεια την ταυτότητα των θεοτήτων που επικαλείται (Β 484 *Ἔσπετε νῦν μοι Μοῦσαι Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσαι*). Αναφορικά με την επίκληση σε θεά και όχι σε *Μοῦσα* θα μπορούσαν να διατυπωθούν ορισμένες εικασίες καθώς μία ακριβής και στέρεη απάντηση ενδεχομένως να ήταν εφικτό να δοθεί ύστερα από περαιτέρω ενδελεχή έρευνα που δεν εντάσσεται στην στοχοθεσία της παρούσας εργασίας. Θα μπορούσε να μένει σκόπιμα ανώνυμη η μορφή της έτσι ώστε στο πρόσωπό της να συμπυκνωθεί η δράση όλων των θεαινών που θα διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στα όσα θα ακολουθήσουν. Μία ακόμη εικασία θα μπορούσε να αφορά το ότι ο ποιητής καλεί την Θέτιδα να αφηγηθεί την ιστορία και τα βάσανα του γιου της.

¹⁰ Α 356-363, 413-427.

¹¹ Α 503-510.

κατανεύσει προς εκπλήρωση της επιθυμίας της, είναι ώρα για εκείνη να αποχωρήσει και να μην εμφανιστεί γρήγορα ξανά μέσα στην *Ιλιάδα* με τέτοιο τρόπο ώστε να επηρεάσει ή να προωθήσει την εξέλιξη των γεγονότων. Η Θέτιδα εμφανίζεται σε κρίσιμα για τον Αχιλλέα σημεία, άλλοτε ως μητέρα που βοηθά τον γιο της προς την εκπλήρωση της μοίρας του και άλλοτε ως μητέρα που θρηνεί για την ίδια ακριβώς μοίρα του παιδιού της, όταν συνειδητοποιεί ότι αυτή πλησιάζει. Συγκεκριμένα, η Νηρηίδα εμφανίζεται στην ραψωδία Σ¹², όπου ευρισκόμενη μεταξύ των αδερφών της θρηνεί για τον επικείμενο θάνατο του Αχιλλέα (θάνατος ο οποίος δεν ανήκει στα γεγονότα που αφηγείται η *Ιλιάδα* και θα επέλθει μετά το πέρας της) και δηλώνει πως πρόκειται να προσεγγίσει τον γιο της, για να παρασταθεί στην θλίψη του εξαιτίας του θανάτου του Πατρόκλου. Έχοντας πλήρως αποδεχτεί την μοίρα του γιου της, την οποία και ο ίδιος ως έναν βαθμό επέλεξε, προσπαθεί να τον εμψυχώσει και να τον ωθήσει να μπει εκ νέου στην μάχη που θα τον δοξάσει, υποσχόμενη, μάλιστα, να φροντίσει προσωπικά να του φέρει από τον Ήφαιστο νέα όπλα προς αντικατάσταση αυτών που σκύλευε ο Έκτορας από το νεκρό σώμα του Πατρόκλου¹³, υπόσχεση την οποία φροντίζει να εκπληρώσει¹⁴. Στην συνέχεια, στην ραψωδία Τ¹⁵ επιχειρεί για ακόμη μία φορά να ενθαρρύνει τον γιο της να επιστρέψει στην μάχη που θα σημάνει το τέλος του θνητού του βίου και συνάμα θα τον δοξάσει. Η τελευταία της εμφάνιση πραγματοποιείται στην ραψωδία Ω¹⁶, όπου η ίδια σκιαγραφείται ως η πλέον τραγική μορφή, καθώς θρηνεί¹⁷ για τον θάνατο του γιου της που ολοένα και πλησιάζει, τον οποίο ουσιαστικά η ίδια έχει προωθήσει μέσω της ικεσίας της στην Α, ενώ ακόμα και οι Ήρα και Αθηνά της παραστέκονται και την συμπονοούν. (βλ. Παράρτημα 4)

Στο προοίμιο, υπογραμμίζεται επίσης ότι όσα συνέβησαν εξαιτίας της οργής του Αχιλλέα, τα οποία θα ιστορήσει η θεά, δείχνουν ότι επρόκειτο για την εκπλήρωση της επιθυμίας του Δία (Α 5 *Διὸς δ' ἔτελείετο βουλή*). Αναφορικά με την επιθυμία του πατέρα θεών και ανθρώπων έχουν διατυπωθεί και εδώ διάφορες απόψεις ήδη από την αρχαιότητα. Σύμφωνα με τον Αρίσταρχο¹⁸, το σχέδιο του Δία είναι να εκπληρωθεί το αίτημα της Θέτιδας και να καταστραφεί η Τροία δοξάζοντας τον Αχιλλέα. Ο ίδιος ο

¹² Σ 55-64.

¹³ Σ 128-137.

¹⁴ Σ 370-467.

¹⁵ Τ 28-36.

¹⁶ Ω 104-106.

¹⁷ Ω 93-94: *κάλλυμ' ἔλε δῖα θεάων / κύνεον· τοῦ δ' οὐ τι μελάντερον ἔπλετο ἔσθος*.

¹⁸ Schadewaldt (1938) 146, Lesky (1967) 93, Heubeck (1974) 56, Erbse (1969) 10.

ήρωας, όμως, αναφέρει στο T 273-274¹⁹ πως η έριδα που ξέσπασε ανάμεσα σε εκείνον και τον Αγαμέμνονα εξυπηρετούσε το σχέδιο του Δία να σκοτωθούν πολλοί Έλληνες. Η Clay²⁰ διακρίνει τρεις πτυχές στην επιθυμία του Δία: θέλει να ικανοποιήσει το αίτημα της Θέτιδος, να καταστρέψει την Τροία και να καταστρέψει το γένος των ηρώων. Η τελευταία αυτή επιθυμία δεν εντοπίζεται σε κανένα σημείο μέσα στην *Ιλιάδα* αλλά βασίζεται σε αναφορές ότι σύμφωνα με τα *Κύπρια έπη*, κάποτε η γη είχε υπερφορτωθεί και ο Δίας για να την ανακουφίσει διεξήγαγε τον τρωικό πόλεμο σε συνεννόηση με την Θέμιδα, προκειμένου να σκοτωθούν αρκετοί άνθρωποι²¹. Σε κάθε περίπτωση, όποια κι αν ήταν η θέληση του Δία, ο θεός δεν φαίνεται να ενεργεί άμεσα μέσα στο ιλιαδικό κείμενο. Αντιθέτως, είναι οι γυναικείες θεϊκές μορφές αυτές που έχουν ενεργό δράση, αλληλοεπιδρώντας με τον Δία. Σε περίπτωση που η θέληση του Δία ήταν να εκπληρώσει το αίτημα της Θέτιδας, τότε θα έπρεπε να μιλά κανείς για δική της επιθυμία και για το ότι οι θεές ήταν σύμμαχοί του. Αν, από την άλλη, επιθυμία του Δία ήταν να καταστρέψει το γένος των ηρώων, τότε οι θεές τού αντιτίθενται και έρχονται σε αντιπαράθεση μαζί του, μιας και θέλουν να διασώσουν (με εξαίρεση την Θέτιδα) και να δοξάσουν τους αγαπημένους τους ήρωες.

Σε κάθε περίπτωση, η θεϊκή δράση, και συγκεκριμένα αυτή των γυναικείων θεοτήτων, είναι έντονη και έρχεται σε κρίσιμα σημεία για να προωθήσει τα γεγονότα. Ευθύς εξ αρχής φαίνεται να δημιουργείται ισχυρή σχέση μεταξύ Ήρας και Αθηνάς, οι οποίες στον αγώνα τους για την προώθηση των συμφερόντων των Αχαιών φαίνεται να λειτουργούν ως ζεύγος στο μεγαλύτερο μέρος της *Ιλιάδας*, με την δράση τους άλλες φορές να είναι επιτυχής και άλλες να ανακόπτεται από τις παρεμβάσεις του Δία. Συγκεκριμένα, οι μορφές της Αθηνάς και της Ήρας έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας της σύγχρονης βιβλιογραφίας²², χωρίς ωστόσο να έχει δοθεί έμφαση στην κοινή τους δράση, κάτι το οποίο επιχειρείται να καταστεί σαφές μέσω της παρούσας εργασίας. Η εργασία αυτή επικεντρώνεται στην κοινή δράση των προαναφερθεισών θεαινών στις πέντε πρώτες ραψωδίες, όπου ο ρόλος τους είναι δυναμικός και οι ίδιες ελεύθερες να δράσουν κατά το δοκούν. Εξετάζονται, ακόμη, οι ενέργειές τους στην ραψωδία Θ, με συντομότερο, όμως, τρόπο καθώς εκεί, αν και οι

¹⁹ T 273-274: *ἀλλὰ ποθι Ζεὺς/ἤθελ' Ἀχαιοῖσιν θάνατον πολέεσσι γενέσθαι.*

²⁰ Clay (1999) 40-44.

²¹ *Κύπρια έπη* arg. lines 84-85. Τα αποσπάσματα στα οποία γίνονται παραπομπές προέρχονται από την έκδοση του Ξύδα Χρίστου (1979).

²² Αργυροπούλου (2013), Deacy (1997^a, 2008), Gozzoli (2022), Shearer (2000), O' Brien (1990).

θεές μοιάζουν αποφασισμένες, η δράση τους ανακόπτεται απότομα με πρωτοβουλία του Διός.

A) Η δράση της Αθηνάς και της Ήρας στην ραψωδία Α

Η αρχή του έργου βρίσκει τους Αχαιούς σε ταραχή αναφορικά με τον λοιμό που μαστίζει τον στρατό τους και αμηχανία σχετικά με τις μελλοντικές τους κινήσεις. Κάποιος από τους θεούς μοιάζει να έχει οργιστεί μαζί τους και να τους θέτει εμπόδια, όμως οι ήρωες δεν γνωρίζουν ούτε την προέλευση της παρούσας συμφοράς ούτε και τον τρόπο με τον οποίο θα ήταν καλύτερο να κινηθούν. Μέσα σε αυτό το κλίμα, νιώθουν ότι βρίσκονται σε αδιέξοδο και χάνουν σταδιακά την αυτοπεποίθησή τους. Η σωματική και ψυχολογική εξουθένωση της εννειαετούς πολιορκίας είναι τώρα πιο έκδηλη από ποτέ και θα οδηγούσε σε παραίτηση και υποχώρηση των Αχαιών αν δεν δρούσαν η Ήρα και η Αθηνά προς την αντίθετη κατεύθυνση.

Πέραν από τα βάσανα που γέννησαν οι αγώνες των προηγούμενων ετών, οι Αχαιοί έχουν να αντιμετωπίσουν μία ακόμη δυσκολία, καθώς μαστίζονται από λοιμό· αγνοούν όμως πλήρως την προέλευσή του και κατ' επέκταση και τον τρόπο αντιμετώπισής του. Βρίσκονται έτσι σε τέλμα, αποδυναμώνονται τόσο σωματικά όσο και ηθικά, λόγω των πολλών θανάτων και της έλλειψης επαρκούς τροφής. Αυτό το κλίμα αβεβαιότητας τους έχει οδηγήσει σε απραξία, ενώ φαίνεται λογικό να έχει αρχίσει να γεννάται στο μυαλό τους η ιδέα της υποχώρησης. Στο σημείο αυτό επεμβαίνει αρχικά η Ήρα και βάζει στο μυαλό του Αχιλλέα το επόμενο βήμα των Αχαιών, ένα πρώιμο αλλά σημαντικό βήμα για την έξοδο από την απραξία.

*Ἐννῆμαρ μὲν ἀνὰ στρατὸν ὄχετο κῆλα θεοῖο,
τῇ δεκάτῃ δ' ἀγορήνδε καλέσσατο λαὸν Ἀχιλλεύς·
τῷ γὰρ ἐπὶ φρεσὶ θῆκε θεὰ λευκώλενος Ἥρη*

Για εννέα μέρες στο στρατόπεδο έριχνε τα βέλη του ο θεός,
την δέκατη όμως σε συνέλευση κάλεσε τον στρατό ο Αχιλλέας·
γιατί αυτό στο μυαλό του έβαλε η θεά λευκοχέρα Ήρα.

(A 54-56)

Η Ήρα αποφασίζει να επηρεάσει τον Αχιλλέα, προκειμένου να διεξαχθεί η συνέλευση, και όχι τον Αγαμέμνονα που ως αρχηγός της εκστρατείας και εξίσου αγαπημένος της ήρωας με τον Αχιλλέα θα είχε μεγαλύτερη δικαιοδοσία να το

πράξει²³. Σύμφωνα με τον Redfield²⁴, η επιλογή αυτή της θεάς σχετίζεται με το γεγονός ότι η συνέλευση γίνεται για να αντιμετωπιστεί ένα λάθος που διέπραξε ο ίδιος ο Αγαμέμνονας και επομένως θα ήταν άκομψο να την συγκαλέσει εκείνος²⁵. Ο ίδιος²⁶ προσφέρει ως δεύτερο λόγο για αυτή την επιλογή το γεγονός ότι ο Αχιλλέας ήταν πιο κοντά στους θεούς και γι' αυτό τον επιλέγει η Ήρα²⁷. Αναφέρεται ρητά πως και τους δύο του αγαπούσε εξ ίσου η Ήρα (A 196, 209). Το πιθανότερο είναι πως η Ήρα καταφεύγει σε αυτή την επιλογή για να φέρει στο προσκήνιο τον Αχιλλέα, έτσι ώστε να δημιουργηθεί η απαραίτητη ένταση και να μπορέσουν να εξελιχθούν τα πράγματα όχι με υποχώρηση αλλά με συνέχιση του αγώνα που θα δοξάσει τον ήρωα.

Ο Αχιλλέας, ως ο άριστος των Αχαιών, αναλαμβάνει να δώσει λύση και στην παρούσα κατάσταση. Συγκαλεί²⁸ τον λαό σε συνέλευση, κάτι που παραδοσιακά έκανε ο αρχηγός. Ο Kirk²⁹ σημειώνει πως το γεγονός ότι ο Αχιλλέας συγκαλεί την συνέλευση, του δίνει την ευκαιρία να έρθει σε άμεση αντιπαράθεση με τον Αγαμέμνονα. Η πράξη του, όμως, αυτή δεν είναι αυθόρμητη αλλά την υπαγορεύει η

²³ Redfield (1975) 95.

²⁴ Redfield (1975) 95.

²⁵ Η άποψη αυτή δεν φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση που αναλογιστεί κανείς ότι ο Αγαμέμνονας, σύμφωνα, τουλάχιστον, με όσα αναφέρονται στα *Κύπρια έπη*, έχει πλήρως αποδεχτεί τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την θέση του αρχηγού, έχοντας μάλιστα σε προγενέστερο χρόνο αφήσει κατά μέρος την προσωπική και οικογενειακή του ευημερία, θυσιάζοντας στον βωμό του κοινού καλού την κόρη του Ιφιγένεια (*Κύπρια έπη* arg. Lines 135-142: Ο Αγαμέμνονας θυσίασε την κόρη του Ιφιγένεια προκειμένου να εξευμενιστεί η Άρτεμις και να μπορέσουν οι Αχαιοί να αποπλεύσουν για την Τροία). Σύμφωνα, όμως, με όσα αναφέρονται αποκλειστικά στην *Ιλιάδα*, πουθενά δεν γίνεται λόγος ούτε για θυσία της Ιφιγένειας αλλά ούτε και για το ότι εκείνη ήταν κόρη του Αγαμέμνονα [(Currie (2015) 291, Ως κόρες του Αγαμέμνονα αναφέρονται οι Χρυσόθεμις και Λαοδίκη και Ιφιάνασσα όχι η Ιφιγένεια (I 145)]. Επομένως η εικόνα του ευσυνειδητού ηγέτη δεν έχει ακόμα σκιαγραφηθεί στο πρόσωπο του Αγαμέμνονα και θα μπορούσε να ισχύει η πρόταση του Redfield.

²⁶ Redfield (1975) 95.

²⁷ Ο Αχιλλέας είχε θεϊκή προέλευση από την πλευρά της μητέρας του Θέτιδας αλλά και του πατέρα του καθώς ο Πηλέας ήταν γιος του Αιακού, ο οποίος με την σειρά του ήταν γιος του Δία. Όμως και ο Αγαμέμνονας κρατούσε από θεϊκή γενιά. Παππούς του ήταν ο Πέλοπας, γιος του Ταντάλου, ο οποίος με την σειρά του ήταν γιος του Δία. Επομένως, αμφότεροι οι ήρωες έχουν ένα μέρος θεϊκής καταγωγής. Όσον αφορά τις σχέσεις με τους θεούς, πέραν των αναφορών ότι η Ήρα τους αγαπά εξίσου, δεν μπορεί να καταστεί σαφές αν αυτές ήταν ιδιαίτερα ισχυρές. Ο Αχιλλέας μοιάζει, μέσα στην *Ιλιάδα*, να είναι πιο κοντά με την μητέρα του, την οποία χρησιμοποιεί σαν διαμεσολαβητή με τον Δία. Όσον αφορά τον Αγαμέμνονα, ασφαλώς η σύνδεσή του με τον Δία ενισχύεται από το γεγονός ότι είναι βασιλιάς και ως βασιλιάς θεωρείται απόγονός του. Μέσα στην *Ιλιάδα*, όμως, δεν παρουσιάζεται να έχει άμεση επαφή με κάποιον θεό. Επιπλέον, μπορεί να έχει θεϊκή καταγωγή αλλά η γενιά του είναι ως ένα βαθμό μiasμένη εξαιτίας του Ταντάλου. Σύμφωνα με τον Πίνδαρο, ο Τάνταλος έκλεψε από τους θεούς *νέκταρ* και *άμβροσία* (*Ολυμπιονίκαις* 1. 59-64), ενώ στην προσπάθειά του να δοκιμάσει τις δυνάμεις τους σκότωσε, μαγείρευε και τους έδωσε να φάνε τον γιο του Πέλοπα (*Ολυμπιονίκαις* 1. 23-51). Για την πράξη του αυτή, ο Τάνταλος τιμωρήθηκε, να είναι αιώνια διψασμένος και πεινασμένος χωρίς να μπορεί να κορέσει τις ανάγκες του (*Οδύσσεια* λ 582-593), αφήνοντας ταυτόχρονα μίσημα στην γενιά του.

²⁸ Δύο ακόμη φορές συγκαλεί συνέλευση κάποιος άλλος πέρα από τον αρχηγό της εκστρατείας: Ο Οδυσσεύς στο B 207-210 και ο Αχιλλέας στην T 40-46.

²⁹ Kirk τόμ. I (1985) 59.

Ήρα. Για ποιό λόγο, λοιπόν, η Ήρα θα υποκινούσε μία πράξη η οποία θα οδηγούσε σε σύγκρουση τους δύο πιο αγαπημένους της θνητούς; Ίσως το κίνητρό της ήταν να προκληθεί ένταση ώστε οι Αχαιοί να αφυπνιστούν, να ενταθεί το κλίμα, να δυναμιτιστεί η ατμόσφαιρα και ο στρατός να διαψάσει και πάλι για μάχη. Η θεά σπανίως εμφανίζεται να επηρεάζει απ' ευθείας κάποιον θνητό. Συγκεκριμένα, μέσα στην *Ιλιάδα*, επεμβαίνει άμεσα και επηρεάζει θνητούς μόλις τρεις φορές. Μία φορά για χάρη του Αγαμέμνονα (Θ 217-219), όπου : η Ήρα βάζει στο μυαλό του Αγαμέμνονα να τρέξει ο ίδιος και να παροτρύνει τους Αχαιούς, και δύο για χάρη του Αχιλλέα: εδώ (Α 54-55) και στο, Σ 165-168, όπου: η Ήρα στέλνει κρυφά την Τριδα να συμβουλευσει τον Αχιλλέα. Και τους δύο αυτούς ήρωες μοιάζει να τους ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους θνητούς και να τους αγαπά, στον ίδιο όμως βαθμό μεταξύ τους³⁰. Στο σημείο αυτό, και ενώ οι Αχαιοί βρίσκονται σε αδιέξοδο, η θεά δίνει την λύση στο πρόβλημά τους. Αν δεν είχε γίνει η συνέλευση, οι Αχαιοί δεν θα έμπαιναν στην διαδικασία να αναζητήσουν την πηγή του προβλήματος και θα έμεναν είτε σε αυτή την κατάσταση, η οποία θα οδηγούσε στον αφανισμό τους, είτε θα έπαιρναν τον δρόμο της επιστροφής. Επιπλέον, με την παρέμβασή της τόσο νωρίς στην ραψωδία Α, καθίσταται σαφές ότι η Ήρα τάσσεται με το μέρος των Αχαιών³¹.

Στην συνέλευση³² που ακολουθεί, οι Αχαιοί πληροφορούνται τόσο για την προέλευση και την αιτία του λοιμού όσο και για τον τρόπο με τον οποίο θα διορθωθεί η κατάσταση. Μέσα από έντονες σκηνές, Αγαμέμνονας και Αχιλλέας έρχονται σε άμεση αντιπαράθεση και τα πνεύματα οξύνονται όλο και πιο επικίνδυνα. Η οργή ξεχειλίζει και ο Αχιλλέας ετοιμάζεται να επιτεθεί με σκοπό να σκοτώσει τον Αγαμέμνονα. Λίγο πριν το πράξει, επεμβαίνει η Αθηνά, σταλμένη από την Ήρα για να αποτρέψει το φονικό.

*εΐλκετο δ' έκ κολεοῖο μέγα ζίφος, ἦλθε δ' Ἀθήνη
οὐρανόθεν· πρὸ γὰρ ἦκε θεὰ λευκώλενος Ἥρη,
ἄμφω ὁμῶς θυμῷ φιλέουσά τε κηδομένη τε.
στῆ δ' ὄπιθεν, ζανθῆς δὲ κόμης ἔλε Πηλεΐωνα,
οἶῶ φαινομένη, τῶν δ' ἄλλων οὔ τις ὄρᾳτο.
θάμβησεν δ' Ἀχιλεὺς, μετὰ δ' ἐτράπετ', αὐτίκα δ' ἔγνω*

³⁰ Α 196, 209.

³¹ Kirk τόμ. Ι (1985) 58.

³² Η συνέλευση των Αχαιών μοιάζει να έχει ως παράλληλό της την συνέλευση των θεών στην ραψωδία Δ, στοιχείο που υποδηλώνει την ύπαρξη, με αναχρονιστικούς όρους, δημοκρατικών θεσμών στην ομηρική κοινωνία αλλά και συνοχή μεταξύ των δύο ραψωδιών.

Παλλάδ' Ἀθηναίην· δεινὸν δέ οἱ ὄσσε φάανθεν.

Ἐβγαζε ἀπὸ τὴν θήκη τὸ μεγάλο ξίφος, ὅταν ἦρθε ἡ Ἀθηνά
ἀπὸ τὸν οὐρανό· γιατί τὴν ἔστειλε ἡ θεὰ λευκοχέρα Ἥρα
που καὶ τοὺς δύο ταυτόχρονα στὴν ψυχὴ τῆς ἀγαπούσε καὶ τοὺς φρόντιζε·
στάθηκε πίσω του, καὶ ἀπὸ τὴν ξανθιά κόμη τράβηξε τὸν γιο τοῦ Πηλέα
σε ἐκείνον ἀφοῦ φανερώθηκε· ἀπὸ τοὺς ἄλλους κανένας δὲν τὴν ἐβλεπε·
θαμπώθηκε ὁ Ἀχιλλέας, μετὰ γύρισε πρὸς τὸ μέρος τῆς, καὶ ἀμέσως ἀναγνώρισε
τὴν Παλλάδα Ἀθηνά· φοβεροὶ φάνταζαν οἱ οφθαλμοὶ τῆς·
(A 194-200)

*Τὸν δ' αὖτε προσέειπε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη·
« Ἦλθον ἐγὼ παύσουσα τεὸν μένος, αἶ κε πίθηαι,
οὐρανόθεν· πρὸ δέ μ' ἦκε θεὰ λευκώλενος Ἥρη,
ἄμφω ὁμῶς θυμῷ φιλέουσά τε κηδομένη τε.
ἀλλ' ἄγε λῆγ' ἔριδος, μηδὲ ξίφος ἔλκεο χειρὶ,
ἀλλ' ἦτοι ἔπεσιν μὲν ὀνειδίσσον, ὡς ἔσεται περ.
ᾧδε γὰρ ἐξερέω, τὸ δὲ καὶ τετελεσμένον ἔσται·
καὶ ποτέ τοι τρὶς τόσσα παρέσσεται ἀγλαὰ δῶρα
ὑβριος εἵνεκα τῆσδε· σὺ δ' ἴσχειο, πείθεο δ' ἡμῖν.»*

Σε αὐτὸν ἀμέσως ἀπάντησε ἡ θεὰ γλαυκῶπις Ἀθηνά·
« Ἦρθα ἐγὼ γιὰ νὰ παύσω τὸ δικό σου μένος, ἀν ὑπακούσεις σε ἐμένα,
ἀπὸ τὸν οὐρανό· ἐδῶ με ἔστειλε ἡ θεὰ λευκοχέρα Ἥρα
που καὶ τοὺς δύο στὴν ψυχὴ τῆς σὰς ἀγαπά καὶ σὰς φροντίζει·
ἀλλὰ ἐμπρὸς λήξε τὴν ἐρίδα καὶ μὴν τραβᾶς τὸ ξίφος με τὸ χέρι·
ἀλλὰ με λόγια βρῖσε τὸν, ὅπως σου ἐρθεῖ·
αὐτὸ βέβαια που σου λέω, εἶναι ἤδη τετελεσμένο·
καὶ κάποτε τριπλά θα σου παρασχεθοῦν λαμπρὰ δῶρα
γιὰ χάρη αὐτῆς τῆς ὑβρεως· ἐσύ κρατήσου καὶ υπάκουσε σε ἐμένα.»
(A 206-214)

Η εμφάνιση της Αθηνάς γίνεται την πλέον κρίσιμη στιγμή και βρίσκει τον Αχιλλέα με το χέρι στο ξίφος. Έχει υποστηριχθεί από κάποιους ερευνητές³³ ότι η Αθηνά αντιπροσωπεύει εδώ την εσωτερική μάχη, το ηθικό δίλημμα και την τελική απόφαση του Αχιλλέα να μην επιτεθεί σε έναν ανώτερό του βασιλιά. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Kirk³⁴, η Αθηνά, ως ένα βαθμό, συμβολίζει³⁵ τον κώδικα τιμής της εποχής και τον ορθό τρόπο συμπεριφοράς, αλλά σίγουρα λειτουργεί και αυτόνομα. Το βασικό πρόβλημα έγκειται στο ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο στους στίχους αυτούς να γίνει η διάκριση ανάμεσα στην θέληση θνητού και θεάς, στην θέληση Αχιλλέα και Αθηνάς και έτσι μοιάζει σαν η δράση της θεάς να είναι συνέχεια και προέκταση της θέλησης του ήρωα³⁶. Ο ήρωας έχει προηγουμένως³⁷ μπει στο δίλημμα αναφορικά με το αν πρέπει να σκοτώσει τον Αγαμέμνονα ή να τον αντιμετωπίσει με λόγια. Ωστόσο, το συναίσθημα μοιάζει να τον καταδυναστεύει και να υπερισχύει, οδηγώντας τον σε μία παρ' ολίγον θανατηφόρα κίνηση. Ο Griffin³⁸ σημειώνει πως η παρούσα παρέμβαση της Αθηνάς δεν συμβολίζει τόσο την σχέση μεταξύ ενός θνητού και ενός θεού. Στο πρόσωπο της θεάς συμπυκνώνεται η δράση μία ανώτερης δύναμης, ικανής να εμποδίσει την αντίσταση ενός θνητού απέναντι σε μία μορφή εξουσίας αλλά συνάμα ανίκανης να απαλύνει τον πόνο του και να κατευνάσει την οργή του.

Η παρέμβαση της θεάς είναι άμεση ενώ εκδηλώνεται και σωματικά. Η Αθηνά δεν αρκείται στο να κατέβει στον κόσμο των ανθρώπων και να επενεργήσει στις ψυχές τους ή να τους κατευθύνει μέσω της δράσης της. Αντιθέτως, τραβά τον Αχιλλέα από τα μαλλιά στην προσπάθειά της να τον συγκρατήσει. Η παρούσα σκηνή μοιάζει ξεχωριστή καθώς είναι σπάνιες οι φορές που ένας θεός βρίσκεται σε τόσο άμεση επαφή με έναν άνθρωπο. Στον νου μάλιστα των ανθρώπων της εποχής θα μπορούσε να θεωρηθεί ακόμα και ασέβεια, ένας θνητός να έχει σωματική επαφή με έναν θεό. Εν προκειμένω, αφενός δεν είναι ο θνητός που επιδιώκει μία τέτοια επαφή και αφετέρου η θεά την χρησιμοποιεί ως μέσο άμεσης δράσης και πιθανώς επιβολής.

³³ Kirk τόμ. I (1985) 73, Robert (1950) 7, Dodds (1963) 14: ο Kirk υποστηρίζει ότι και εδώ και σε άλλες ανάλογες σκηνές, οι θεϊκές παρεμβάσεις είναι ένας ποιητικός μηχανισμός για να φανεί η ψυχολογική κατάσταση και οι σκέψεις του ήρωα.

³⁴ Kirk τόμ. I (1985) 73.

³⁵ Η πρακτική ερμηνείας των θεών άλλοτε ως συμβολικών εννοιών και άλλοτε ως μορφών δημιουργεί κάποιες δυσκολίες. Η πρώτη αφορά στο πώς θα κρίνει κανείς πότε ένας θεός πρέπει να εκληφθεί ως σύμβολο και πότε ως μορφή καθώς και με ποια κριτήρια θα γίνει αυτή η διάκριση. Η δεύτερη αφορά στον αποσυμβολισμό όλων των θεοτήτων: κάποιες έχουν εμφανείς ιδιότητες ενώ κάποιες άλλες όχι.

³⁶ Dietrich (1979) 144.

³⁷ A 188-193.

³⁸ Griffin (1980) 146.

Ωστόσο, για τον Kirk³⁹, η παρούσα σκηνή, όπως και άλλες αντίστοιχες, δεν είναι τίποτα παραπάνω από σχήματα λόγου και όχι ακριβείς περιγραφές και αφηγήσεις. Ωστόσο, ακόμα και στοιχεία και σκηνές που μοιάζουν άνευ σημασίας σε έναν σύγχρονο αναγνώστη έχουν πάντα βαθύτερα νοήματα και συμβολισμούς.

Εν συνεχεία, η θεά μιλά απευθείας στον Αχιλλέα, ο οποίος γνωρίζει ποια έχει μπροστά του και μάλιστα της έχει απευθύνει πρώτος τον λόγο⁴⁰. Η θεά τού λέει αμέσως τον σκοπό της· έχει έρθει για να παύσει την οργή του. Του δηλώνει σαφώς πως κατέβηκε από τον ουρανό και ότι την έχει στείλει η Ήρα, υπογραμμίζοντας με αυτό τον τρόπο πως είναι γνωστά στους θεούς όσα διαδραματίζονται επί γης. Ταυτόχρονα, καθιστά σαφές στον Αχιλλέα πως πέρα από την θεϊκή υποστήριξη της μητέρας του, υπάρχουν δύο ακόμη θεότητες, Ήρα και η Αθηνά, που ασχολούνται με το θέμα που τον απασχολεί, συμβουλευόντάς τον και κατευθύνοντας την δράση του. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, θα μπορούσε να επιδράσει ευεργετικά στον κατευνασμό της οργής του ήρωα, από την στιγμή που θα ένιωθε πως εκείνος και όχι ο Αγαμέμνονας έχει την θεϊκή πρόνοια με το μέρος του, κάτι που όμως δεν φαίνεται να συμβαίνει.

Ο λόγος της Αθηνάς παρουσιάζεται αριστοτεχνικά δομημένος. Η θεά ξεκινά με το αίτημά της, το οποίο παρουσιάζει ως θέληση και της Ήρας (Α 207-208), και λέει στον Αχιλλέα, αν θελήσει να πειστεί και να ακολουθήσει τις προτροπές της (Α 207). Αφήνει, δηλαδή, φαινομενικά στον ήρωα το περιθώριο να επιλέξει ο ίδιος την επόμενη του κίνηση. Η ελευθερία αυτή δεν πρέπει να είναι πραγματική, αλλά ένα ψυχολογικό τέχνασμα για να κατευνάσει κάπως την οργή του, ώστε να την ακούσει με καθαρό μυαλό. Όπως σημειώνει και ο Jones⁴¹, στον Όμηρο είναι σύνηθες όταν ένας θεός συνομιλεί με έναν ήρωα, η συνδιαλλαγή να γίνεται φαινομενικά επί ίσοις όροις, κάτι το οποίο όμως δεν ισχύει, αφού κλείνοντας τον λόγο της η θεά παρουσιάζει τα όσα τον συμβούλευσε προηγουμένως ως διαταγή. Αφού του έχει δώσει μία φαινομενική ελευθερία βούλησης, του υπόσχεται πως αν υποχωρήσει την δεδομένη στιγμή θα λάβει μελλοντικά τρεις φορές πιο λαμπρά δώρα (Α 213), γιατί τώρα αδικήθηκε (Α 214), ενώ τον διαβεβαιώνει πως κάτι τέτοιο είναι ήδη τετελεσμένο⁴² (Α 212). Στο σημείο αυτό, η θεά αναγνωρίζει την αυθαιρεσία του

³⁹ Kirk (1974) 292.

⁴⁰ Α 202-205.

⁴¹ Jones (2003) 29.

⁴² Η φράση αυτή της Αθηνάς θα μπορούσε να έχει διττή σημασία: από την μία, θα μπορούσε να σημαίνει πως οι θεοί που είναι με το μέρος του Αχιλλέα έχουν ήδη φροντίσει για την αποκατάστασή

Αγαμέμνονα⁴³. Δεν υπόσχεται όμως την τιμωρία⁴⁴ του αλλά την μελλοντική υλική αποκατάσταση⁴⁵ του Αχιλλέα. Σε δύο μόλις στίχους, η θεά αναγνωρίζει την αδικία εις βάρος του ήρωα και του υπόσχεται αποζημίωση και κλείνει τον λόγο της με την εντολή να συγκρατηθεί ο ήρωας και να υπακούσει στα όσα του λέει (Α 214).

Ο Αχιλλέας μοιάζει να υποχωρεί, κυρίως διότι νιώθει πως η θεά του παραστέκεται την στιγμή που την χρειάζεται περισσότερο, ενώ συνάμα του αναγνωρίζει αυτό που αρνείται να παραδεχτεί η ανθρώπινη κοινότητα, την εις βάρος του αδικία εκ μέρους του Αγαμέμνονα⁴⁶. Ο Edwards σημειώνει πως ο Αχιλλέας υπακούει στην Αθηνά όχι διότι πείθεται από αυτά που του λέει, αλλά επειδή γνωρίζει πως οι άνθρωποι δεν μπορούν να αντισταθούν στην θέληση των θεών χωρίς να τιμωρηθούν. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται, αν αναλογιστεί κανείς ότι ύστερα από το γεγονός αυτό, ο ήρωας δεν μένει άπραγος αλλά ζητά από την μητέρα του Θέτιδα να μεσολαβήσει ώστε να πάρει ο ίδιος εκδίκηση. Ο ήρωας υπακούει στην θεά αλλά ταυτόχρονα παίρνει μία πιο μοιραία απόφαση⁴⁷, η οποία θα επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τους Αχαιούς και θα δώσει το υλικό για την σύνθεση του παρόντος έπους. Αρχικά, ο Αχιλλέας στράφηκε αποκλειστικά εναντίον του Αγαμέμνονα, είχε στόχο να σκοτώσει έναν μόνο άνδρα. Ύστερα, όμως, από την παρέμβαση της Αθηνάς, την υπακούει και αφήνει αβλαβή τον Αγαμέμνονα, αλλά για να χορτάσει τον θυμό του

του, ένα καθοριστικό βήμα προς την οποία αποτελεί και η παρούσα εμφάνιση της Αθηνάς. Από την άλλη, θα μπορούσε η φράση αυτή να είναι υπαινιγμός στην μοίρα του ήρωα, η οποία είναι ως ένα βαθμό προκαθορισμένη ήδη από την γέννησή του. Υπό αυτό το πρίσμα θα έπρεπε εδώ να ξεκινήσει μία συζήτηση γύρω από τον ρόλο της μοίρας και των θεών, τις μεταξύ τους σχέσεις και το ερώτημα ποια από τις δύο πλευρές ενεργεί σαν εκτελεστικό όργανο της άλλης ή αν βρίσκονται σε συνεργασία. Τέτοιου είδους ερωτήματα, όμως, ξεπερνούν τα όρια και την στοχοθεσία της παρούσας εργασίας και δεν θα αντιμετωπιστούν εδώ.

⁴³ Αυλωνίτης (2010) 52.

⁴⁴ Η αναγνώριση της αυθαιρεσίας από μέρους ενός ήρωα θα ανέμενε κανείς ότι συνεπάγεται και την τιμωρία του. Ωστόσο, στο παρόν χωρίο δεν γίνεται καμία αναφορά σε τιμωρία, κάτι που αν γινόταν θα ικανοποιούσε την οργή του Αχιλλέα. Το γεγονός αυτό μπορεί να εξηγηθεί τόσο από το ότι ο Αγαμέμνονας είναι Αχαιός και ένας από τους αγαπημένους ήρωες της Ήρας όσο και από το ότι είναι ένας πολύτιμος αρχηγός για τον Τρωικό πόλεμο, η απώλεια του οποίου θα στοίχιζε στους Αχαιούς. Επιπλέον, ίσως δεν γίνεται κανένας λόγος για την τιμωρία του, γιατί εμμέσως του αναγνωρίζονται ελαφρυντικά για την στάση του απέναντι στον Αχιλλέα. Ο Αγαμέμνονας θυσίασε πολλά προκειμένου να ηγηθεί της Τρωικής εκστρατείας και μόλις αναγκάστηκε να θυσιάσει και το γέρας του. Η απόφασή του να πάρει το γέρας του Αχιλλέα δεν ήταν προσχεδιασμένη αλλά μία αυθόρμητη και οργισμένη αντίδραση, την οποία προκάλεσε άλλωστε εν μέρει και η στάση του ίδιου του Αχιλλέα.

⁴⁵ Η αποκατάσταση που του υπόσχεται αφορά στο γέρας και όχι στην στάση του Αγαμέμνονα απέναντι στον Αχιλλέα. Είναι χαρακτηριστικό πως του υπόσχεται λαμπρά δώρα και όχι να του εξασφαλίσει την δόξα. Αυτό το τελευταίο θα αναλάβει να το εξασφαλίσει η Θέτις στην συνέχεια.

⁴⁶ Αυλωνίτης (2010) 53.

⁴⁷ Nesselrath (1992) 21.

ουσιαστικά ζητά και προωθεί τον θάνατο πολλών περισσοτέρων Αχαιών⁴⁸. Όπως υπογραμμίζει και ο Αυλωνίτης⁴⁹, ο Αχιλλέας τυπικά συμβιβάζεται, ουσιαστικά όμως προχωρά σε μία απόφαση που θα επιφέρει βία εναντίον όλης της κοινότητας.

Χωρίς την παρέμβαση της Αθηνάς, ύστερα από παρότρυνση της Ήρας, ο Αχιλλέας θα είχε επιτεθεί στον Αγαμέμνονα και το αποτέλεσμα θα ήταν καταστροφικό. Αν τον σκότωνε, οι Αχαιοί θα έμεναν χωρίς αρχηγό και πιθανότατα θα ξεσπούσαν συγκρούσεις για την διαδοχή, αφήνοντας κατά μέρος τον τρωικό πόλεμο και εγκαινιάζοντας μια νέα σειρά, εμφυλίων αυτή τη φορά, συγκρούσεων. Στην περίπτωση που ο Αχιλλέας πραγματοποιούσε την επίθεση χωρίς όμως να καταφέρει να σκοτώσει τον Αγαμέμνονα, τότε αυτός πιθανότατα θα αντεπιτίθετο είτε σκοτώνοντας είτε τιμωρώντας τον. Αν, λοιπόν, πραγματοποιούνταν η επίθεση, ανεξαρτήτως του αποτελέσματός της, οι Αχαιοί θα στερούνταν διά παντός έναν πολύ δυνατό εταίρο και η Ήρα έναν από τους αγαπημένους της ήρωες. Το σημαντικότερο όμως όλων είναι πως, αν ο Αχιλλέας είχε υπακούσει στην οργή του, αυτή θα εκτονωνόταν στο παρόν σημείο και δεν θα είχε συμβεί τίποτα απ' όσα συνέβησαν στην πορεία, εξαιτίας της απόφασής του να απέχει από την μάχη. Συνεπώς, θα ακυρωνόταν και το *μηῆνιν ἄειδε* του προοιμίου, με την *Ιλιάδα* να τελειώνει ήδη στην πρώτη ραψωδία⁵⁰. Η παρέμβαση, λοιπόν, αυτή των θεαίνων σε επίπεδο δράσης, αποτρέπει έναν θάνατο και την επακόλουθη αναστάτωση και διχόνοια, οι οποίες θα μπορούσαν ακόμη και να οδηγήσουν στην εγκατάλειψη του αγώνα εκ μέρους των Αχαιών και κατ' επέκταση στην στέψη των Τρώων ως νικητών. Σε επίπεδο τεχνικής, η παρέμβαση αυτή βοηθά στην εξέλιξη του έργου, η πλοκή του οποίου θα είχε ολοκληρωθεί με την εκτόνωση της οργής του Αχιλλέα.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η Ήρα φαίνεται να αγαπά εξίσου δύο θνητούς ήρωες, δίχως να θέλει να χάσει κανέναν από τους δύο. Η αγάπη της θεάς προς τον Αχιλλέα μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι, σύμφωνα με την παράδοση⁵¹, ήταν τροφός της Θέτιδας και έτσι είχε ιδιαίτερη αδυναμία στον Αχιλλέα, κάτι το οποίο παραδέχεται και η ίδια στο τέλος της *Ιλιάδας*⁵². Από την άλλη, η αγάπη της προς τον Αγαμέμνονα ίσως έχει να κάνει με το ότι ήταν βασιλιάς του Άργους,

⁴⁸ Ίσως να είναι αυτή ακριβώς η αλαζονεία του που τιμωρείται με τον θάνατο του Πατρόκλου. Σε κάθε περίπτωση και ο Πάτροκλος είναι εμμέσως θύμα της τυφλής οργής του Αχιλλέα.

⁴⁹ Αυλωνίτης (2010) 54.

⁵⁰ Nesselrath (1992) 22.

⁵¹ Απολλοδ. *Βιβλ. Γ. XIII. 5.*

⁵² Ω 58-61.

πόλης με ιδιαίτερη σημασία για την θεά, μιας και εκεί ήταν το μεγαλύτερο κέντρο λατρείας της. Σε κάθε περίπτωση, η θεά δεν μπορεί να γίνει θεατής του χαμού ενός εκ των δύο αγαπημένων της ηρώων και δη του να χαθεί ο ένας από το χέρι του άλλου. Για τον λόγο αυτό στέλνει την Αθηνά να εμποδίσει το φονικό.

Η Αθηνά εμφανίζεται ενώπιον του Αχιλλέα με την κανονική της μορφή, χωρίς όμως να είναι ορατή από τους άλλους ανθρώπους. Σύμφωνα με τον Turkeltaub⁵³, μόνο οι μεγάλοι ήρωες γίνονται μάρτυρες θεϊκών επιφανειών, ενώ για τους απλούς στρατιώτες οι θεοί είτε δεν εμφανίζονται ενώπιόν τους είτε εμφανίζονται με διαφορετική μορφή. Στην όψη της θεάς, δέος καταλαμβάνει τον ήρωα, κάτι το οποίο είναι σκόπιμο και εξυπηρετεί στο να πειστεί άμεσα ο Αχιλλέας και να εκτελέσει το θέλημα των θεών. Επιπλέον, η Αθηνά δεν του κρύβει ούτε και την εντολή της Ήρας, καθώς του αναφέρει ρητά πως εκείνη την έστειλε για να τον εμποδίσει⁵⁴. Η θεά δεν κρύβει τίποτα από τον Αχιλλέα, πιθανότατα για να του καταστήσει σαφές, χωρίς να του αφήνει περιθώριο αμφισβήτησης, ότι είναι θέλημα των θεών να μην σκοτώσει τον Αγαμέμνονα.

Όπως τονίστηκε ξανά και φαίνεται από τα παραπάνω, στην έναρξη της ραψωδίας Α, κυριαρχεί μία τελματώδης κατάσταση η οποία πρέπει πάση θυσία να ξεπεραστεί προκειμένου να συνεχιστεί τόσο η ιστορία όσο και η αφήγηση. Το πρώτο βήμα προς την αντιμετώπιση του προβλήματος γίνεται από μέρος του Αχιλλέα, ο οποίος ύστερα από προτροπή της Ήρας, συγκαλεί συνέλευση του λαού. Η συνέλευση γίνεται και οι Αχαιοί πληροφορούνται τόσο την αιτία των δεινών τους, όσο και τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να τα αντιμετωπίσουν. Ενώ όλα βαίνουν προς μία λύση, έντονη διαμάχη ξεσπά μεταξύ Αγαμέμνονα και Αχιλλέα που παρά λίγο να οδηγήσει στην καταστροφή. Αν δεν επενέβαινε η Αθηνά, σταλμένη από την Ήρα, ο Αχιλλέας είτε θα είχε σκοτώσει είτε θα είχε τραυματίσει τον Αγαμέμνονα προκαλώντας την έντονη αντίδρασή του στην δεύτερη περίπτωση. Αυτό θα οδηγούσε πιθανότατα σε λήξη του Τρωικού πολέμου καθώς αν χανόταν ένας από τους δύο ήρωες θα ξεσπούσε ένταση, διχόνοια ακόμη και εμφύλιος πόλεμος. Είναι η παρέμβαση των θεαινών αυτή που αποτρέπει τον χαμό ενός μεγάλου ήρωα και κρατά έστω και προσωρινά ενωμένους τους Αχαιούς.

⁵³ Turkeltaub (2007) 52.

⁵⁴ A 208.

B) Η δράση της Ήρας και της Αθηνάς στην ραψωδία Β

Στην αρχή της ραψωδίας Β, οι Αχαιοί είναι έτοιμοι να εγκαταλείψουν την μάχη, να αφήσουν την Ελένη στην Τροία και να μπου στα καράβια τους προκειμένου να γυρίσουν στην πατρίδα τους. Στο συμβούλιο ο Αγαμέμνονας είχε δηλώσει πως θα προσπαθήσει να δοκιμάσει τους Αχαιούς ώστε να γυρίσουν πίσω, Όταν η δοκιμασία αυτή δεν εξελίσσεται όπως φανταζόταν ο αρχηγός της εκστρατείας, άλλοι μεγάλοι ήρωες μιλούν προς την αντίθετη κατεύθυνση και προσπαθούν να πείσουν τον στρατό να συνεχίσει να πολεμά. Στο σημείο αυτό επεμβαίνουν η Ήρα και η Αθηνά και αλλάζουν την ροή των γεγονότων. Όπως σημειώνει και ο ίδιος ο αφηγητής, οι Αχαιοί θα είχαν φύγει αν δεν ήταν οι δύο θεές. Σύμφωνα με τον Lesky⁵⁵, ουσιαστικά το να συνεχίσουν να πολεμούν οι Αχαιοί είναι κάτι που έχουν σχεδιάσει κάποιιοι από τους ανθρώπους, αλλά το αποφασίζουν και το εκτελούν οι θεοί. Αρχικά η Ήρα παρακινεί την Αθηνά να κατέβει στον κόσμο των ανθρώπων και με γλυκά λόγια να τους αλλάξει γνώμη:

*Ἐνθά κεν Ἀργείοισιν ὑπέρμορα νόστος ἐτύχθη,
εἰ μὴ Ἀθηναίην Ἥρῃ πρὸς μῦθον ἔειπεν·
“ὦ πόποι, αἰγιόχοιο Διὸς τέκος, Ἄτρυτώνη,
οὕτω δὴ οἴκόνδε φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν
Ἀργεῖοι φεύζονται ἐπ' εὐρέα νῶτα θαλάσσης;
καὶ δέ κεν εὐχολὴν Πριάμῳ καὶ Τρωσὶ λίποισιν
Ἀργεῖην Ἑλένην, ἧς εἵνεκα πολλοὶ Ἀχαιῶν
ἐν Τροίῃ ἀπόλοντο, φίλης ἀπὸ πατρίδος αἴης.
ἀλλ' ἴθι νῦν κατὰ λαὸν Ἀχαιῶν χαλκοχιτώνων·
σοῖς ἀγανοῖς ἐπέεσσιν ἐρήτυε φῶτα ἕκαστον,
μηδὲ ἕα νῆας ἄλαδ' ἐλκέμεν ἀμφιελίσσας.*

Σε εκείνο το σημείο οι Αργεῖοι πέρα από την μοίρα θα επέστρεφαν στις πατρίδες τους αν στην Αθηνά η Ήρα δεν απηύθυνε λόγο·

Πω πω , παιδί του Δία που φέρει την αιγίδα, Ατρυτώνη,
έτσι λοιπόν στον οίκο της αγαπημένης πατρικής γης
οι Αργεῖοι θα φύγουν στα ευρέα νώτα της θάλασσας,

⁵⁵ Lesky (1999) 389.

και καύχημα στον Πρίαμο και τους Τρώες θα αφήσουν
την Αργεία Ελένη, για χάρη της οποίας πολλοί από τους Αχαιούς
στην Τροία χάθηκαν, μακριά από την αγαπημένη πατρική γη·
αλλά πήγαινε τώρα στον στρατό των Αχαιών χαλκοχιτώνων·
και με γλυκά λόγια εμπόδισε κάθε άνδρα,
ούτε να αφήσει τα αμφίκυρτα πλοία στην θάλασσα να ρίξουν.
(B 155-165)

Το χωρίο ξεκινά με την περιγραφή της κατάστασης που επικρατεί στο
στρατόπεδο των Αχαιών. Ο ποιητής σχολιάζει πως χωρίς την παρέμβαση την Αθηνάς
και της Ήρας οι Αχαιοί θα είχαν πάρει τον δρόμο της επιστροφής, κάτι το οποίο ήταν
αντίθετο στην μοίρα τους. Αναφορικά με τέτοιου είδους εκφράσεις ο Nesselrath⁵⁶
κάνει λόγο για «σχεδόν καταστάσεις» και υπογραμμίζει πως στο παρόν σημείο ο
ποιητής παραδέχεται πως το τέχνασμα του Αγαμέμνονα⁵⁷ θα είχε επιφέρει τα
αντίθετα αποτελέσματα, αν δεν ήταν η Αθηνά και η Ήρα εκεί για να σώσουν την
κατάσταση.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί πως η Ήρα δεν θέλει να φανεί στους
ανθρώπους η απόφαση για την συνέχιση του πολέμου σαν θεϊκή εντολή αλλά ως
ευχάριστη απόφαση στο μυαλό των ηρώων, γι' αυτό και προτρέπει την Αθηνά να
χρησιμοποιήσει γλυκά λόγια. Σαν θεά θα είχε το δικαίωμα να επιβάλει κάτι ευθέως
στους ανθρώπους, αλλά γνωρίζει ότι κάτι τέτοιο θα γεννούσε υποψίες και θα επέφερε
τα αντίθετα αποτελέσματα, από την στιγμή που οι Αχαιοί βρίσκονται ήδη σε
αναταραχή. Για τον λόγο αυτό επιλέγεται η οδός της διπλωματίας και του τεχνά-
σματος. Επιπλέον, τα γλυκά λόγια πιθανότατα θα κατεύναζαν, ως έναν βαθμό, τον
θυμό των ηρώων, θυμός που πηγάζει από τους μακροχρόνιους αγώνες και την
ταλαιπωρία, καθώς και θα ελάφρυναν το βαρύ κλίμα που είχε ήδη διαμορφωθεί στο
στρατόπεδό τους εξαιτίας της σύγκρουσης Αγαμέμνονα και Αχιλλέα.

Σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο Kirk⁵⁸, ο Ζηνόδοτος παραλείπει ολόκληρο τον
λόγο της Ήρας και διαβάζει «*εἰ μὴ Ἀθηναίη λαοσόος ἦλθ' ἀπ' Ὀλύμπου*» «*εὗρεν ἔπειτ'
Ὀδυσσῆα*» [= «*εάν η Αθηνά που ξεσηκώνει λαούς δεν ερχόταν από τον Όλυμπο*»
«*βρήκε έπειτα τον Οδυσσέα*»]. Σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση, η Ήρα δεν

⁵⁶ Nesselrath (1992) 22.

⁵⁷ B 73-335.

⁵⁸ Kirk τόμ. I (1985)133.

συμμετείχε καθόλου στην απόφαση για την συνέχιση του πολέμου και θα επενέβαινε μόνον η Αθηνά, από μόνη της, βρίσκοντας τον Οδυσσέα προκειμένου να επιτελέσει το έργο της, ως αυτή που ξεσηκώνει τον στρατό. Επιπλέον το ζεύγος Ήρα και Αθηνά δρα έντονα σε συνεργασία και στην συνέχεια καθώς και σε άλλες ραψωδίες (βλ. Παράρτημα 3), οπότε πέρα από λογική είναι και αναμενόμενη η συμμετοχή της Ήρας και σε αυτή την δράση. Σύμφωνα και πάλι με τον Kirk⁵⁹, ο Αρίσταρχος παραλείπει μόνον τον στίχο 164, που είναι αυτός ο οποίος μιλά για τα γλυκά λόγια. Ο συγκεκριμένος στίχος είναι απαραίτητος για την εξέλιξη, καθώς επαναλαμβάνεται στην συνέχεια και στα λόγια που απευθύνει η Αθηνά προς τον Οδυσσέα⁶⁰, αλλά και έρχεται σε αντιδιαστολή με τον τρόπο με τον οποίο ο Οδυσσέας εφαρμόζει τα λόγια αυτά στην πράξη⁶¹. Από αρχαίους σχολιαστές αμφισβητούνται⁶² και οι στίχοι B 160-162^a, οι οποίοι τοποθετούνται στον λόγο της Αθηνάς που ακολουθεί. Οι στίχοι αυτοί καλύπτουν τα επιχειρήματα με βάση τα οποία η Ήρα προσπαθεί να πείσει την Αθηνά για το εγχείρημά τους, οπότε είναι λογικό να επαναλαμβάνονται και από την ίδια την Αθηνά στον Οδυσσέα. Η Ήρα, όμως, δεν έχει ανάγκη να πείσει την Αθηνά, η οποία είναι ήδη με το μέρος τόσο της ίδιας όσο και των Αχαιών. Ίσως γι' αυτό τον λόγο κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι οι στίχοι αυτοί δεν έχουν θέση εδώ αλλά ταιριάζουν καλύτερα στον λόγο της θεάς προς τον Οδυσσέα.

Απευθυνόμενη στην Αθηνά η Ήρα χρησιμοποιεί προστακτική (*ἴθι*). Χωρίς να έχει υπάρξει κάποια συζήτηση μεταξύ των δύο θεαινών, η Αθηνά υπακούει στην Ήρα. Στο σημείο αυτό του κειμένου, η θεά της σοφίας μοιάζει σαν εκτελεστικό όργανο της Ήρας, ωστόσο πρέπει να ήταν σύμφωνη με την πρωτοβουλία αυτή, καθώς διαφορετικά δεν θα την βοηθούσε. Άλλωστε η Αθηνά αποδεδειγμένα και σε πολλά σημεία κάνει τα πάντα για να δοξαστούν οι Αχαιοί και ιδιαίτερα οι προστατευόμενοί της. Έτσι αρχικά υπακούει την Ήρα:

Ὡς ἔφατ', οὐδ' ἀπίθησε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη,

Έτσι μίλησε, και ούτε απείθησε η θεά γλαυκώπιδα Αθηνά.

⁵⁹ Kirk τόμ. I (1985) 133.

⁶⁰ B 180.

⁶¹ B 188-189 : απέναντι στους βασιλείς ο Οδυσσέας χρησιμοποιεί πράγματι γλυκά λόγια ακολουθώντας τις οδηγίες της Αθηνάς (B 198-189) ενώ απέναντι στον στρατό ο Οδυσσέας γίνεται βίαιος και καταφέρεται με χτυπήματα. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί η συμμετρία μεταξύ των ενεργειών του Οδυσσέα, καθώς και οι δύο αναπτύσσονται μέσα σε δύο μόλις στίχους με μεταξύ τους διαφορά ακριβώς δέκα στίχους.

⁶² Erbse (1969) 216.

(B 166)

Στην συνέχεια η Αθηνά αυτενεργεί και δεν μένει απλώς στην εκτέλεση των οδηγιών της Ήρας. Η θεά επιλέγει από μόνη της ποιόν θα εμπιστευτεί από τους ήρωες και θα τον χρίσει βοηθό της. Αυτός δεν είναι άλλος από τον Οδυσσέα, ο οποίος μαζί με τον Διομήδη και τον Αχιλλέα είναι ευνοούμενός της. Έτσι η Αθηνά μεταφέρει στον Οδυσσέα τις οδηγίες που έχει δώσει η Ήρα χωρίς όμως να αναφέρει το όνομα της τελευταίας:

*διογενές⁶³ Λαερτιάδη, πολυμήχαν' Οδυσσεῦ,
οὔτω δὴ οἴκόνδε φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν
φεύξεσθ' ἐν νήεσσι πολυκλήϊσι πεσόντες;
καδ δέ κεν εὐχολὴν Πριάμῳ καὶ Τρωσὶ λίποιτε
Ἀργείην Ἑλένην, ἧς εἵνεκα πολλοὶ Ἀχαιῶν
ἐν Τροίῃ ἀπόλοντο, φίλης ἀπὸ πατρίδος αἴης.
ἀλλ' ἴθι νῦν κατὰ λαὸν Ἀχαιῶν, μηδ' ἔτ' ἐρώει·
σοῖς ἀγανοῖς ἐπέεσσιν ἐρήτυε φῶτα ἕκαστον,
μηδὲ ἕα νῆας ἄλαδ' ἐλκέμεν ἀμφιελίσσας.*

Διογενή Λαερτιάδη, πολυμήχανε Οδυσσέα
έτσι λοιπόν στον οίκο σας και στην αγαπημένη πατρική γη
θα φύγετε αφού πέσετε σε πλοία με πολλούς κωπηλάτες;
και καύχημα στον Πρίαμο και τους Τρώες θα αφήσετε
την Αργεία Ελένη, για χάρη της οποίας πολλοί από τους Αχαιούς
στην Τροία χάθηκαν μακριά από την αγαπημένη πατρίδα.
Αλλά πήγαινε τώρα στον στρατό των Αχαιών, και μην καθυστερείς άλλο,
και με δικά σου γλυκά λόγια εμπόδιζε τον καθένα ξεχωριστά,
και μήτε να αφήσεις τα πλοία τα αμφίκυρτα στην θάλασσα να τραβήξουν.

(B 173-181)

Στα λόγια της προς τον Οδυσσέα η Αθηνά σε κανένα σημείο δεν αναφέρει την Ήρα. Ίσως αυτό να είναι σκόπιμο, καθώς προηγουμένως όταν εμφανίζεται για να σταματήσει τον Αχιλλέα από το να επιτεθεί στον Αγαμέμνονα ενημερώνει τον ήρωα

⁶³ Καραπαναγιώτου (1893) 136: Ο Οδυσσέας αντλεί την καταγωγή του από τον Δία από την πλευρά του παππού του Αρκεισίου, ο οποίος ήταν γιος του Δία. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε είναι ακόμα ένας αγαπημένος ήρωας της Αθηνάς που έχει θεϊκή καταγωγή.

για την συμβολή και της Ήρας⁶⁴. Ο Οδυσσεάς συνδεόταν στενά με την Αθηνά⁶⁵ και είχε ιδιαίτερη σχέση μαζί της, οπότε αρκούσε απλώς να του ζητήσει κάτι η αγαπημένη του θεά και θα το έκανε⁶⁶. Υπό αυτό το πρίσμα και ο στίχος Β 164 (*σοῖς ἀγανοῖς ἐπέεσσιν*) πρέπει να ερμηνευτεί διαφορετικά, υπό την έννοια ότι η Ήρα δεν διατάζει αλλά παρακαλεί την Αθηνά, γι' αυτό και σε κανένα σημείο του λόγου της δεν γίνεται δεσποτική και δογματική. Ο Edwards⁶⁷ σημειώνει πως και στα δύο ομηρικά έπη η Αθηνά μοιάζει να είναι η πιο ισχυρή θεά μετά τον Δία. Ωστόσο μέσα στο *ιλιαδικό* κείμενο υπάρχουν αρκετά σημεία στα οποία ο Δίας υποτάσσεται στην θέλησή της⁶⁸, είτε επειδή της έχει αδυναμία, ή διότι αυτό που θέλει η Αθηνά συμβαδίζει με αυτό που προστάζει η μοίρα, είτε επειδή σε κάποιες περιπτώσεις έχει δίκιο⁶⁹. Σε καμία περίπτωση όμως δεν φαίνεται να ισχύει ότι η Αθηνά δρα απλώς ως εκτελεστικό όργανο σημαντικών αποφάσεων τις οποίες παίρνουν άλλοι θεοί, όπως υποστηρίζει η van Erp Taalman⁷⁰.

Το γεγονός ότι η Αθηνά δεν δρα απλώς ως εκτελεστικό όργανο αλλά αυτενεργεί σε μεγάλο βαθμό φαίνεται και από την συνέχεια. Αξιοσημείωτη είναι η χρήση του β' πληθυντικού προσώπου (Β 175 *φεύξεσθ'*) όταν η Αθηνά προσπαθεί να περιγράψει την τρέχουσα κατάσταση. Όπως σχολιάζει ο Νικάνωρ⁷¹, η θεά συγκαταλέγει και τον Οδυσσεά σε αυτούς που ετοιμάζονται να φύγουν, δίνοντας έτσι την αίσθηση πως και ο ίδιος δειλιάζει. Η Αθηνά στοχεύει στον ψυχισμό του ήρωα, τον οποίο θέλει να δει να αντιδρά και να ακολουθεί τις παραινήσεις της. Μετά την

⁶⁴ Α 195.

⁶⁵ Ψ 782-783: Σύμφωνα με τον Αίαντα τον Λοκρό, η Αθηνά είναι πάντα αρωγός του Οδυσσεά και του συμπαραστέκεται σαν μητέρα (*μήτηρ ὡς Ὀδυσσῆϊ παρίσταται ἠδ' ἐπαρήγει*).

⁶⁶ Ίσως η λατρεία της Ήρας να μην συνδεόταν στενά με την πατρίδα του Οδυσσεά και επομένως εκείνος να μην την λάτρευε περισσότερο από την Αθηνά. Ίσως ακόμα, για κάποιον λόγο άγνωστο σε εμάς, η Ήρα να μην ήθελε να φανεί στους ανθρώπους ότι εκείνη βρίσκεται πίσω από αυτή την απόφαση, αν και στην περίπτωση αυτή θα είχε ζητήσει από την Αθηνά ευθέως να αποκρύψει την συμμετοχή της. Μία εναλλακτική ερμηνεία είναι πως η Αθηνά ήταν μία ανώτερη θεά ανάμεσα στους υπόλοιπους Ολυμπίους και ως εκ τούτου δεν χρειαζόταν την συγκατάθεση κάποιου άλλου.

⁶⁷ Edwards (2014) 183.

⁶⁸ Ε 877-880. *ἄλλοι μὲν γὰρ πάντες, ὅσοι θεοὶ εἰς' ἐν Ὀλύμπῳ, / σοὶ τ' ἐπιείθονται καὶ δεδμημέσθα ἕκαστος, / ταύτην δ' οὐτ' ἐπεὶ/προτιβάλλει οὐτέ τι ἔργῳ, / ἄλλ' ἀνίεις, ἐπεὶ αὐτὸς ἐγείναιο παῖδ' αἰδηλον.* Ο Άρης μιλώντας στον Δία λέει πως ενώ όλοι οι άλλοι θεοί υποτάσσονται στην θέληση του τελευταίου, εκείνος πάντα ανέχεται τα έργα της Αθηνάς επειδή είναι κόρη του.

⁶⁹ Σε κάθε περίπτωση η στάση αυτή του Δία υποδηλώνει είτε την παρουσία δημοκρατικών διαδικασιών είτε την υπακοή σε μια ιεραρχία. Στην δεύτερη περίπτωση θα σήμαινε ότι η μορφή στην οποία υπακούει ο Δίας ήταν ανώτερη από εκείνον. Επομένως, ίσως η Αθηνά να μην ήταν μία αλλά διαφορετικές θεές με το ίδιο όνομα, κάποιες εκ των οποίων να ήταν ανώτερες γενεαλογικά από τον πατέρα ανθρώπων και θεών.

⁷⁰ van Erp Taalman (2000) 391.

⁷¹ Erbse (1969) 218.

παρότρυνση της θεάς, ο Οδυσσέας έχει συγκεντρώσει τους Αχαιούς και πρόκειται να τους μιλήσει για να τους αλλάξει γνώμη. Στο σημείο αυτό, η Αθηνά παίρνει την μορφή ενός κήρυκα και εμφανίζεται δίπλα του στο συμβούλιο ώστε να εξασφαλίσει την ησυχία και να παρακολουθήσει από κοντά τα γεγονότα.

*ἔσθη σκῆπτρον ἔχων, παρὰ δὲ γλαυκῶπις Ἀθήνη
εἶδομένη κήρυκι σιωπᾶν λαὸν ἀνώγει,*

Στάθηκε έχοντας το σκῆπτρο· δίπλα η γλαυκώπιδα Αθηνά
έχοντας την μορφή κήρυκα, να σιωπά ο λαός διέταξε.
(B 279-280)

Όπως σημειώνει και ο Kirk⁷², η Αθηνά θα μπορούσε να είχε επηρεάσει έναν θνητό ώστε να αναλάβει να διασφαλίσει την ησυχία στο συμβούλιο, δεν ήταν ανάγκη να παρευρεθεί η ίδια μεταμορφωμένη. Με την πράξη της αυτή δηλώνεται η διάθεση παρέμβασης σε ένα θέμα ζωτικής σημασίας, καθώς και η προσωπική της μέριμνα και προσπάθεια ώστε να συνεχιστεί ο πόλεμος.

Η δράση της θεάς μοιάζει να κινείται σταδιακά και να κλιμακώνεται στο σημείο που επεμβαίνει και επηρεάζει τις ψυχές των πολεμιστών. Αξίζει να σημειωθεί πως η Αθηνά θα μπορούσε απευθείας να έχει καταφύγει σε αυτή την λύση και όχι να έχει προβεί στις πράξεις που προηγήθηκαν. Πρέπει, όμως, να ακολουθήσει τις οδηγίες της Ήρας και να διασφαλίσει με κάθε τρόπο ότι ο πόλεμος θα συνεχιστεί. Έτσι προβαίνει σε τρεις ενέργειες, οι οποίες κλιμακώνουν την ένταση⁷³ και διασφαλίζουν την επίτευξη του στόχου της:

*σὺν τῇ παιφάσσουσα διέσσυτο λαὸν Ἀχαιῶν
ὀτρύνουσ' ἰέναι, ἐν δὲ σθένος ὤρσεν ἐκάστω
καρδίῃ, ἄλληκτον πολεμίζειν ἢ δὲ μάχεσθαι·
τοῖσι δ' ἄφαρ πόλεμος γλυκίων γένητ' ἢ ἐ νέεσθαι
ἐν νηυσὶ γλαφυρῆσι φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν.*

με αυτήν απαστράπτουσα διέσχιζε τον λαό των Αχαιών

⁷² Kirk τόμ I (1985) 145.

⁷³ Αρχικά δίνει οδηγίες στον Οδυσσέα, μετά με την μορφή κήρυκα παρευρίσκεται στην συνέλευση και βοηθά στην επιβολή της ησυχίας, ενώ τέλος επηρεάζει τις ψυχές των πολεμιστών.

παροτρύνοντάς τους να προχωρούν· και δύναμη όρθωσε μέσα στου καθένα την καρδιά ακατάπαυστα να πολεμά και να μάχεται· και σε αυτούς ξαφνικά ο πόλεμος έγινε γλυκύτερος από το να επιστρέψουν με κοίλα πλοία στην αγαπημένη πατρική γη.
(B 450-454)

Ένα χαρακτηριστικό που οι άνθρωποι συνηθίζουν να αποδίδουν στους θεούς, όπως σημειώνει και η Kearns⁷⁴, είναι ότι μπορούν να εμπλακούν στα ανθρώπινα πράγματα και να τα κατευθύνουν χωρίς όμως να έρχονται σε άμεση επαφή με τους ίδιους. Έτσι και εδώ η Αθηνά δεν μένει πια στα λόγια, όπως της είχε υποδείξει η Ήρα αλλά αναλαμβάνει δράση. Η θεά απαστράπτουσα (B 450 *παιφάσσουσα*) κατεβαίνει στον κόσμο των ανθρώπων. Η λέξη *παιφάσσουσα* που χαρακτηρίζει την εμφάνιση της Αθηνάς εδώ εμφανίζεται μόνο δύο φορές μέσα στον Όμηρο, εδώ και στην ραψωδία E, παραλλαγμένη, όπου χρησιμοποιείται ως απαρέμφοτο (E 803, *έκπαιφάσσειν*) και βγαίνει από το στόμα της Αθηνάς όταν αναφέρεται στην βοήθεια που παρείχε στον Τυδέα⁷⁵. Η λέξη αυτή ετυμολογείται από το ρήμα *παιφάσσω* και στον στίχο B 450 είναι ένα *ἄπαξ λεγόμενον* μιάς και στον E 803 εμφανίζεται όχι το ίδιο αλλά ένα παράγωγό του. Η θεά παίρνει θέση ανάμεσα στους Αχαιούς και χωρίς να έρθει απευθείας σε επαφή με κάποιον ποτίζει την καρδιά τους με τέτοιο μένος που δεν θέλουν πια να επιστρέψουν στην πατρίδα τους αλλά να πολεμήσουν με κάθε τρόπο. Την θεά δεν την βλέπουν οι πολεμιστές αλλά την νιώθουν⁷⁶, σε τέτοιο βαθμό, μάλιστα, που να ξεχνούν το *νόστιμον ἦμαρ*.

Η ραψωδία B χρωματίζεται έντονα από τις πρωτοβουλίες και τις δράσεις της Ήρας και της Αθηνάς, οι οποίες δρουν ως ζεύγος και επεμβαίνουν σε ένα κομβικό σημείο. Οι Αχαιοί βρίσκονται στα πρόθυρα του να εγκαταλείψουν τον πόλεμο και να πάρουν τον δρόμο της επιστροφής. Η συνέλευση που έχει συγκαλέσει προηγουμένως ο Αγαμέμνονας μοιάζει να έχει ξεχαστεί και είναι η παρέμβαση της Αθηνάς αυτή που προωθεί την δράση⁷⁷. Η Ήρα και η Αθηνά, ως προστάτιδες των Αχαιών, δεν θα μπορούσαν να μείνουν αμέτοχες. Ειδικά στην περίπτωση της Αθηνάς υπογραμμίζεται στη βιβλιογραφία πως όσοι είναι επιτυχημένοι στο πεδίο της μάχης αναφέρονται ως

⁷⁴ Kearns (2006) 65.

⁷⁵ Leaf (1900) 83.

⁷⁶ Kirk τόμ. I (1985) 162.

⁷⁷ Leaf (1900) 46.

προστατευόμενοι της και πως επιπλέον ο ρόλος της μέσα στην *Ιλιάδα* είναι να εξασφαλίζει την επιτυχία και συγκεκριμένα την επιτυχία των Αχαιών⁷⁸. Η επιτυχία αυτή, όμως, δεν μπορεί να έρθει αν οι Αχαιοί μείνουν στάσιμοι ή ακόμα χειρότερα οπισθοχωρήσουν. Επομένως, η θεά δεν είναι δυνατόν να επιτρέψει κάτι τέτοιο. Στο πλαίσιο της *Ιλιάδας* η επιτυχία των Αχαιών δεν θα έρθει με την παραίτηση αλλά με την συνέχιση του πολέμου που θα οδηγήσει σε νίκη τους και στην επακόλουθη δόξα για τους ήρωές τους. Ο Μαρωνίτης⁷⁹ σημειώνει πως ο ιλιαδικός πόλεμος καθυστερεί αρκετά και συγκεκριμένα στην αρχή της ραψωδίας Β πρόκειται να καθυστερήσει κι άλλο ύστερα από την εμφάνιση του Ονείρου. Η καθυστέρηση αυτή εμποδίζεται από την παρέμβαση της Αθηνάς. Στους στίχους που ακολουθούν την τελευταία δράση της Αθηνάς⁸⁰, ο ποιητής με την βοήθεια των Μουσών απαριθμεί τους αρχηγούς με τα πλοία και τους στρατιώτες τους που ξεκίνησαν για τον τρωικό πόλεμο, σε μία ένδειξη και επιβεβαίωση ότι ο πόλεμος συνεχίζεται. Χωρίς την παρέμβαση των δύο θεαινών, οι Αχαιοί θα είχαν πάρει τον δρόμο της επιστροφής με αποτέλεσμα να μην εκπληρωθούν τα κελεύσματα της μοίρας και να τερματιστεί τόσο ο Τρωικός πόλεμος (με παραίτηση και ήττα των Αχαιών) όσο και η αφήγηση του έπους. Όπως επισημαίνει και ο Rabel⁸¹, η καταστροφή των Αχαιών αποτρέπεται από τα όσα κάνει ο Οδυσσέας, ο οποίος παρουσιάζεται να ενεργεί ύστερα από παρότρυνση της Αθηνάς.

⁷⁸ Willcock (1970) 6.

⁷⁹ Maronitis (2007) 182. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως η επιτάχυνση του πολέμου αποδίδεται στην δράση της Αθηνάς και του Οδυσσέα και σε κανένα σημείο δεν αναφέρεται η συμβολή της Ήρας.

⁸⁰ B 484-877.

⁸¹ Rabel (1997) 65.

Γ) Η δράση της Ήρας και της Αθηνάς στην ραψωδία Δ

Μετά την παρέμβαση της Ήρας και της Αθηνάς στην ραψωδία Β, η ραψωδία Γ αναμένουμε ότι θα παρουσιάσει την συνέχεια του πολέμου. Στην ραψωδία αυτή ο Πάρης έρχεται αντιμέτωπος με τον Μενέλαο, ωστόσο δειλιάζει και φεύγει δεχόμενος τον ψόγο του αδελφού του Έκτορα. Στην συνέχεια λαμβάνεται η απόφαση να διεξαχθεί μονομαχία μεταξύ Μενελάου και Πάρη, στην οποία όποιος κερδίσει θα δώσει την νίκη στον λαό του και έτσι θα τερματιστεί ο πόλεμος. Στην μονομαχία που ακολουθεί νικητής διαφαίνεται ο Μενέλαος, όμως την κρίσιμη στιγμή η Αφροδίτη μέσα σε σύννεφο επεμβαίνει και σώζει τον Πάρη. Στο πεδίο της μάχης ο Αγαμέμνονας ανακηρύσσει νικητή τον αδερφό του Μενέλαο και με τον τρόπο αυτό διαγράφεται η λήξη του πολέμου με νικητές τους Αχαιούς, χωρίς όμως να έχει αλωθεί η Τροία.

Η ραψωδία Δ, βρίσκει τους Αχαιούς νικητές, τους Τρώες ηττημένους αλλά την πόλη της Τροίας ασφαλή. Στην αρχή της ραψωδίας αυτής, απουσιάζει η δράση από την μεριά των ανθρώπων και παρουσιάζεται το συμβούλιο των θεών αναφορικά με την εξέλιξη των γεγονότων. Οι άνθρωποι φαίνεται να έχουν αποφασίσει μέσω της μονομαχίας που διεξήχθη να τερματίσουν τον πόλεμο, ωστόσο οι θεοί και συγκεκριμένα η Ήρα και η Αθηνά φαίνεται να έχουν διαφορετική άποψη. Στην αρχή κιάλας του συμβουλίου ο Δίας προσπαθεί με πειραχτικά λόγια να ερεθίσει την Ήρα⁸². Παρόλο που, όπως σημειώνει ο ποιητής, στόχος του Δία ήταν να πειράξει μόνο την Ήρα (Δ 5), τα λόγια του εξοργίζουν και τις δύο θεές οι οποίες κάθονται η μία δίπλα στην άλλη⁸³ και είναι θυμωμένες. Η Αθηνά μένει σιωπηλή, παρόλο που νιώθει

⁸² Δ 5-6 *αὐτίκ' ἐπειρᾶτο Κρονίδης ἐρεθίζεμεν Ἥρην/κερτομίοις ἐπέεσσι, παραβλήδην ἀγορευῶν·* κάτι αντίστοιχο είχε κάνει προηγουμένως η Ήρα στο Α 539 *αὐτίκα κερτομίοισι Δία Κρονίωνα προσήδα.* Στον στίχο αυτόν αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στο γεγονός ότι ο Δίας προσπάθησε να πειράξει μόνο την Ήρα και όχι και την Αθηνά, από την στιγμή μάλιστα που γνώριζε πως και οι δύο θεές ήταν αρωγοί του Μενελάου (Δ 7-8: *δοιαὶ μὲν Μενελάφ ἀρηγόνες εἰσὶ θεάων, ἼΗρη τ' Ἀργεῖη καὶ Ἀλαλκομενηῖς Ἀθήνη*). Η στάση του αυτή θα μπορούσε να δικαιολογηθεί αν γνώριζε την δράση των θεαινών στην ραψωδία Β και συγκεκριμένα το γεγονός πως η αρχική εντολή δόθηκε από την Ήρα και η Αθηνά απλώς την ακολούθησε. Μία άλλη ερμηνεία που θα μπορούσε να δοθεί είναι πως ο Δίας θεωρεί ότι η Ήρα αντιλήφθηκε την Θέτιδα που πήγε να τον βρει και η στάση της είναι αντίδραση σε αυτό που συνέβη. Ίσως οι πράξεις της Ήρας συνέφεραν και τον Δία, ο οποίος είχε υποσχεθεί στην Θέτιδα πως θα συνεχιστεί ο πόλεμος έως ότου δοξασθεί ο γιος της, και με το να ερεθίζει την Ήρα την κάνει να δείχνει μεγαλύτερο ζήλο για την συνέχιση του πολέμου μέχρι τελικής καταστροφής της Τροίας. Με τον τρόπο αυτό, και ο Δίας εκπληρώνει την υπόσχεσή του απέναντι στην Θέτιδα και η Ήρα πιστεύει πως έχει επικρατήσει η δική της θέληση. Τέλος υπό το πρίσμα μίας ψυχολογικής ερμηνείας, ίσως είναι εξαιρετικά δύσκολο στον Δία να οργιστεί και να πειράξει την Αθηνά, η οποία είναι η πολυαγαπημένη του κόρη. Άλλωστε σπάνια στην αρχαία λογοτεχνική παραγωγή βλέπουμε κάτι τέτοιο.

⁸³ Kirk τόμ. Ι (1985) 332. Ο Αρίσταρχος θεώρησε ότι το *πλησίαι* είχε την έννοια του ότι κάθονταν δίπλα στον Δία. Στην υιοθέτηση της άποψης αυτής πρέπει να τον οδήγησε η παράλληλη σκηνή στην

τεράστιο θυμό, όμως η Ήρα δεν κρατιέται και απευθύνεται στον αδερφό και σύζυγό της.

*Ὦς ἔφαθ', αἷ δ' ἐπέμυζαν Ἀθηναίη τε καὶ Ἥρη·
πλησίαι αἶ γ' ἦσθην, κακὰ δὲ Τρώεσσι μεδέσθην.
ἦτοι Ἀθηναίη ἀκέων ἦν οὐδέ τι εἶπε
σκυζομένη⁸⁴ Διὶ πατρί, χόλος δέ μιν ἄγριος ἦρει·
Ἥρη δ' οὐκ ἔχαδε στήθος χόλον, ἀλλὰ προσηύδα·
αἰνότατε Κρονίδη ποῖον τὸν μῦθον ἔειπες,⁸⁵
πῶς ἐθέλεις ἄλιον θεῖναι πόνον ἢ δ' ἀτέλεστον,
ἰδρῶ θ' ὄν ἰδρωσα μόγῳ, καμέτην δέ μοι ἴπποι
λαὸν ἀγειρούση, Πριάμῳ κακὰ τοῖό τε παισίν;
ἔρδ'· ἀτὰρ οὐ τοι πάντες ἐπαινέομεν θεοὶ ἄλλοι.*

Έτσι μίλησε, και μουρμούρισαν η Αθηνά και η Ήρα·
δίπλα η μία στην άλλη κάθισαν, και κακά για τους Τρώες οι δυο τους μελετούσαν.
Η Αθηνά σιωπούσε και δεν εἶπε τίποτα
παρόλο που σκύλιαζε με τον πατέρα Δία, και χόλος ἄγριος την εἶχε πιάσει·
στην Ήρα δεν χωρούσε στο στήθος η χολή, αλλά μίλησε·
φοβερότατε Κρονίδη τι λόγο εἶπες;
Πώς θέλεις μάταιο να καταστήσεις τον κόπο μου και ανεκπλήρωτο,
και τον ιδρώτα που ιδρωσα μοχθώντας, και απόκαμαν τα ἄλογά μου
τον λαό να συναθροίσω, στον Πρίαμο κακά και στα παιδιά του.
Κάντο· όμως ὅλοι δεν θα το επαινέσουμε οι ἄλλοι θεοί.
(Δ 20-29)⁸⁶

Η Ήρα νιώθει τέτοια οργή που μιλά απευθείας στον Δία, τον οποίο μάλιστα αποκαλεί και «αἰνότατο». Στο σημείο αυτό του λόγου της η θεά δίνει μερικά στοιχεία

ραψωδία Η (Η 445-463), όπου ο Ποσειδάνας κάθεται δίπλα στον Δία και του κάνει παράπονα πως οι Αχαιοί πρόκειται να καταστρέψουν αυτό που με τόσο κόπο ἐφτιαξε ο ίδιος μαζί με τον Απόλλωνα, δηλαδή τα τείχη της Τροίας. Εδώ όμως το επίθετο *πλησίαι* εννοεί ότι κάθονταν η μία δίπλα στην άλλη καθώς διαφορετικά δεν θα μπορούσαν να μουρμουρίζουν μεταξύ τους.

⁸⁴ Erbse (1969) 448: Ο κώδικας D περιέχει *Σχόλιο* που αναφέρει πως η μετοχή αυτή σημαίνει «οργιζόμενη» και ετυμολογείται από τους Σκύθες, οι οποίοι θεωρούνται οι πιο οργίλοι απ' όλους τους λαούς.

⁸⁵ Kirk τόμ. Ι (1985) 332. Οι στίχοι Δ 20-25 επαναλαμβάνονται και στο Η 457-462.

⁸⁶ Kirk τόμ. Ι (1985) 332. Η σκηνή αυτή θεωρείται ότι έχει ως παράλληλη τη σκηνή στην ραψωδία Η 445-463, όπου ο Ποσειδάνας διαμαρτύρεται στον Δία ότι οι κόποι του θα πάνε χαμένοι αν οι Αχαιοί καταστρέψουν τα τείχη της Τροίας (βλ. υποσημ. 84, πιο πάνω).

που δεν έχουν παρουσιαστεί μέχρι τώρα στο έπος. Αναφέρει πως έχει καταβάλει πολύ κόπο για να σχεδιάσει κακά για τους Τρώες. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως ίδρωσε και μόχθησε, ενώ κουράστηκαν και τα άλογά της να πηγαίνουν μαζί της ώστε να μαζέψει τον στρατό, που θα κάνει κακό στους Τρώες (Δ 26-28). Τα στοιχεία αυτά αποτελούν μία παραδοχή από μέρους της ότι έχει εμπλακεί αρκετά ενεργά στον αγώνα εναντίον των Τρώων, κάτι το οποίο δεν έχει φανεί μέχρι στιγμής από το ιλιαδικό κείμενο. Ο Lattimore⁸⁷ σημειώνει πως δεν γνωρίζουμε τίποτα σχετικά με την προσπάθεια της Ήρας να συγκεντρώσει τον στρατό. Αν η Ήρα λέει την αλήθεια, το χωρίο ίσως αποτελεί ένδειξη ότι έχουν χαθεί στίχοι στους οποίους αναφέρονταν αυτά στην *Ιλιάδα*: εναλλακτικά ίσως αναφέρεται σε προηγούμενη δράση της εναντίον των Τρώων που δεν είναι γνωστή σε εμάς σήμερα. Η Ήρα θα μπορούσε όμως και να υπερβάλλει, δίνοντας την δική της εκδοχή για τον βαθμό ανάμειξής της και τον κόπο που έχει καταβάλει, προκειμένου να πείσει τον Δία. Αν τα λόγια της Ήρας είναι μερικώς αληθινά, ίσως σημαίνει ότι η θεά προσπαθεί να επωμιστεί όλη την ευθύνη για την δράση της ίδιας και της Αθηνάς στην ραψωδία Β, αφήνοντας έτσι την Αθηνά στο απυρόβλητο. Με τον τρόπο αυτό ο Δίας δεν θα υποψιαζόταν την Αθηνά, η οποία θα μπορούσε να συνεχίσει ανενόχλητη όσα ξεκίνησε από κοινού με την Ήρα, ακόμα και αν ο Δίας ανάγκαζε την τελευταία να σταματήσει.

Η οργή της Ήρας φτάνει σε τέτοιο βαθμό που λέει στον Δία πως μπορεί να πράξει όπως θέλει αλλά ότι οι άλλοι θεοί δεν θα τον επαινέσουν. Η Ήρα, στο σημείο αυτό, μοιάζει να μιλά εξ ονόματος όλων και δεν βρίσκεται κανένας θεός να την διαψεύσει. Γενικώς στα συμβούλια των θεών, ό,τι αφορά στην συνέχιση ή μη του πολέμου και στην διευθέτηση θεμάτων για το μέλλον των Αχαιών μοιάζει να απασχολεί αποκλειστικά την Ήρα και την Αθηνά. Ο Δίας ασφαλώς συμμετέχει αλλά ως αρχηγός όλων είναι επιφορτισμένος με την διευθέτηση όλων των πιθανών θεμάτων. Ακόμα και στην σκηνή του συμβουλίου των θεών στην ραψωδία Η, η οποία λειτουργεί ως παράλληλο στην παρούσα σκηνή, όταν ο Ποσειδώνας παίρνει τον λόγο δεν μιλά για το μέλλον των Αχαιών αλλά για την τιμωρία των Τρώων εξαιτίας της ασέβειας που δείχνουν στο πρόσωπό του⁸⁸. Ασφαλώς, το ενδιαφέρον της Ήρας και της Αθηνάς προς τους Αχαιούς ενισχύεται από την επιθυμία τους να τιμωρηθούν οι Τρώες για χάρη προσωπικών τους διαφορών, αλλά οι θεές αυτές δείχνουν αγάπη και

⁸⁷ Lattimore (1951) 578.

⁸⁸ Η 445-463.

πραγματικό ενδιαφέρον για τους Αχαιούς, κάτι που εκείνοι πιθανόν να έχουν εξασφαλίσει μέσω της στάσης τους απέναντι τους.

Από την στιγμή που ο Δίας είχε την απόλυτη εξουσία, ο λόγος αυτός της Ήρας δεν θα τον επηρέαζε, καθώς δεν θα χρειαζόταν ούτε την συγκατάθεση αλλά ούτε και τον έπαινο των υπολοίπων. Αν όμως επρόκειτο για έναν στίχο δίχως σημασία, θα ήταν παντελώς άσκοπη η χρήση του από μέρους της Ήρας. Από την στιγμή όμως που τον χρησιμοποιεί, σημαίνει πως με τον έναν ή τον άλλον τρόπο επηρεάζει τον Δία και τις αποφάσεις του, γεγονός το οποίο υποδηλώνει την ύπαρξη, με αναχρονιστικούς όρους, δημοκρατικών θεσμών. Άλλωστε συχνά η Ήρα διεκδικεί την θέση που της αναλογεί απέναντι στον Δία και τουλάχιστον στην μεταξύ τους σχέση προωθείται ως ισότιμη και με δικαίωμα να έχει λόγο στις αποφάσεις που πρόκειται να ληφθούν.

Ο Δίας απαντά λέγοντάς της πως αν μελλοντικά θελήσει ο ίδιος να καταστρέψει κάποια από τις αγαπημένες πόλεις της Ήρας, εκείνη δεν θα μπορέσει να τον εμποδίσει. Ο πατέρας ανθρώπων και θεών φαίνεται ήδη σε αυτό το σημείο να προβαίνει σε υποχώρηση και να επιτρέπει στην Ήρα να συνεχίσει το έργο της. Η απάντηση της θεάς την κάνει να φαίνεται αμείλικτη.

*ἦτοι ἐμοὶ τρεῖς μὲν πολὺ φίλταταί εἰσι πόλῃες,
Ἄργός τε Σπάρτη τε καὶ εὐρύαγυια Μυκῆνη·
τάς διαπέρσαι, ὄτ' ἄν τοι ἀπέχθωνται περὶ κῆρι.
τάων οὗ τοι ἐγὼ πρόσθ' ἴσταμαι οὐδὲ μεγαίρω.
εἴ περ γὰρ φθονέω τε καὶ οὐκ εἰδῶ διαπέρσαι,
οὐκ ἀνύω φθονέουσ', ἐπεὶ ἦ πολὺ φέρτερός ἐσσι.
ἀλλὰ χρῆ καὶ ἐμὸν θέμεναι πόνον οὐκ ἀτέλεστον·
καὶ γὰρ ἐγὼ θεός εἰμι, γένος δέ μοι ἔνθεν ὄθεν σοί,
καὶ με πρεσβυτάτην τέκετο Κρόνος ἀγκυλομήτης,
{ἀμφότερον γενεῆ τε καὶ οὖνεκα σὴ παράκοιτις
κέκλημαί, σὺ δὲ πᾶσι μετ' ἀθανάτοισιν ἀνάσσεις.}
ἀλλ' ἦτοι μὲν ταῦθ' ὑποείζομεν ἀλλήλοισιν,
σοὶ μὲν ἐγὼ, σὺ δ' ἐμοί· ἐπὶ δ' ἔψονται θεοὶ ἄλλοι
ἀθάνατοι· σὺ δὲ θᾶσσον Ἀθηναίῃ ἐπιτεῖλαι
έλθειν ἐς Τρώων καὶ Ἀχαιῶν φύλοπιν αἰνίην,*

*πειρᾶν δ', ὧς κεν Τρῶες ὑπερκύδαντας Ἀχαιοὺς
ἄρξωσι πρότεροι ὑπὲρ ὄρκια δηλήσασθαι.*

Ε λοιπόν σε εμένα τρεις πόλεις είναι πολύ αγαπημένες
το Ἄργος, η Σπάρτη και οι Μυκήνες με τους πλατείς δρόμους·
αυτές εκπόρθησέ τες όταν σου γίνουν μισητές στην καρδιά.
Σε αυτές ούτε εγώ μπροστά στέκομαι ούτε και αντιλέγω.
Γιατί αν φθονήσω και δεν σε αφήσω να τις εκπορθήσεις,
τίποτα δεν θα καταφέρω με τον φθόνο, γιατί πολύ καλύτερός μου είσαι.
Αλλά πρέπει και ο δικός μου ο κόπος να μην μείνει ανεκπλήρωτος·
γιατί και εγώ είμαι θεός, και το γένος μου είναι απ' όπου και το δικό σου,
και εμένα πιο σεβαστή απ' όλους με γέννησε ο Κρόνος ο πανούργος,
{ και για τα δύο και για αδερφή και για γυναίκα σου
να καλούμαι, όμως εσύ βασιλεύεις σε όλους τους αθανάτους. }
Αλλά γι' αυτά ας συμβιβαστούμε μεταξύ μας,
εγώ με εσένα, και εσύ με εμένα· και θα ακολουθήσουν και οι άλλοι θεοί
οι αθάνατοι· εσύ το γρηγορότερο στην Αθηνά δώσε εντολή
να πάει στων Τρώων και των Αχαιών την φοβερή μάχη,
και να προσπαθήσει ώστε οι Τρώες τους υπερένδοξους Αχαιούς
να ξεκινήσουν πρώτοι, παραβαίνοντας τους όρκους, να χτυπούν.
(Δ 51-67)

Η Ήρα ξεκινά τον λόγο της με μία παραδοχή και μία παραχώρηση. Αρχικά παραδέχεται πως οι αγαπημένες τις πόλεις είναι τρεις, το Ἄργος, η Σπάρτη και οι Μυκήνες⁸⁹. Μετά την δήλωσή της αυτή, λέει στον Δία πως μπορεί μελλοντικά να καταστρέψει όποια από αυτές τις πόλεις θέλει, αρκεί να σεβαστεί τώρα τους κόπους της και να την αφήσει να καταστρέψει την Τροία. Είναι χαρακτηριστικό πως η θεά δεν αιτιολογεί την στάση της με τις αιτίες που είναι γνωστές από την παράδοση, δηλαδή την κρίση του Πάρη και την αγάπη της προς Αχαιούς. Κάτι τέτοιο θα ήταν περιττό καθώς το σχέδιο του Δία προέβλεπε τόσο την τιμωρία του Πάρη όσο και την

⁸⁹ Από την στιγμή που αγαπά πιο πολύ απ' όλες τις τρεις αυτές πόλεις, είναι λογικό να υποστηρίζει και να προστατεύει περισσότερο και τους βασιλείς τους, δηλαδή τους Διομήδη, Μενέλαο και Αγαμέμνονα. Καραπαναγιώτου (1906) 9: Ναός της Ήρας υπήρχε στο Ἄργος και στην Σπάρτη. Και οι τρεις πόλεις καταστράφηκαν από τους Δωριείς και μάλιστα στο σημείο αυτό θεωρείται πως υπάρχει υπαινιγμός για την καταστροφή των τριών αυτών πόλεων από τους Ηρακλείδες.

ικανοποίηση των Αχαιών⁹⁰. Αυτό που θέλουν πραγματικά η Ήρα και η Αθηνά είναι η καταστροφή της Τροίας και δεν θα σταματήσουν μέχρι να εκπληρώσουν τον στόχο τους.

Το χωρίο αυτό έχει προβληματίσει τους μελετητές, οι οποίοι απέδωσαν αρνητικά χαρακτηριστικά στην θεά εξαιτίας αυτού του λόγου. Συγκεκριμένα ο Willcock⁹¹ σημειώνει πως ο λόγος αυτός δείχνει έλλειψη ελέους και εγωισμό από μέρους της θεάς. Επισημαίνει στην συνέχεια πως αρκετοί σχολιαστές έβλεπαν στο σημείο αυτό μία νύξη για την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων από τους Δωριείς εισβολείς την περίοδο μετά τον Τρωικό πόλεμο. Προσωπικά, διαφωνώ με την άποψη αυτή. Η Ήρα φαίνεται περισσότερο να ενδιαφέρεται για το παρόν και να κάνει τα πάντα για να πείσει τον Δία. Στην προσπάθειά της αυτή χρησιμοποιεί τόσο ρητορικά όσο και ψυχολογικά τεχνάσματα: του δίνει την εντύπωση πως του ζητά την καταστροφή μίας πόλης, της Τροίας, και του δίνει την άδεια να καταστρέψει τρεις και μάλιστα τις αγαπημένες της, Άργος, Μυκήνες, Σπάρτη. Αφενός γνωρίζει πως είναι δύσκολο ο Δίας μελλοντικά να οργιστεί με αυτές τις πόλεις σε τόσο μεγάλο βαθμό ώστε να τις καταστρέψει εκ θεμελίων⁹² και αφετέρου, στην περίπτωση που θα συνέβαινε κάτι τέτοιο η ίδια θα μπορούσε να επέμβει, όπως κάνει και τώρα, προκειμένου να τις σώσει. Αναφορικά με το ψυχολογικό τεχνάσμα, θα λειτουργήσει υπέρ της αν, αντί να απαιτήσει ευθέως από τον Δία να συμφωνήσει με την επιθυμία της, πρώτα τον εξευμενίσει. Έτσι ξεκινά με μία παραχώρηση (Δ 51-54), προχωρά σε μία αναφορά στην ανωτερότητα του Δία (Δ 55) και τελειώνει θυμίζοντάς του και την δική της θέση που είναι αντάξιά του και διεκδικώντας αυτά που της αναλογούν (Δ 56-59). Άλλωστε, όπως επισημαίνει και ο Kirk⁹³, η απάντηση της Ήρας μοιάζει να είναι ευθεία και αυθόρμητη αλλά στην πραγματικότητα είναι σχεδιασμένη και προσεγμένη.

Η Ήρα δεν δέχεται ο Δίας να παίρνει αποφάσεις εντελώς μόνος του αλλά διεκδικεί μερίδιο στην εξουσία και μάλιστα διεκδικεί ως έναν βαθμό ίσα δικαιώματα με εκείνον⁹⁴. Αναφέρει πως μπορεί να είναι πιο ισχυρός ανάμεσα στους θεούς αλλά και η δική της καταγωγή δεν είναι υποδεέστερη. Κλιμακωτά χτίζει το επιχειρήμα της

⁹⁰ Αυλωνίτης (2010) 150-151.

⁹¹ Willcock (1970) 123.

⁹² Kirk τόμ. Ι (1985) 336. Σημειώνει πως η Ήρα δεν υποψιάζεται καν πως ο Δίας θα οργιζόταν ποτέ με κάποια από αυτές τις πόλεις αλλά θέλει απλώς να τον κρατήσει σε καλή διάθεση.

⁹³ Kirk τόμ. Ι (1985) 336.

⁹⁴ Αργυροπούλου (2013) 330.

και αναφέρει πως είναι και αυτή θεά και μάλιστα από το ίδιο γένος με τον Δία· το σημαντικότερο όμως είναι ότι αυτήν γέννησε ο Κρόνος ως την πιο σεβαστή απ' όλους τους θεούς και είναι αντάξια του Δία και για συγγενής και για σύζυγός του. Αξίζει να σημειωθεί πως η καταφατική δήλωση της Ήρας αναφορικά με το ότι είναι θεά⁹⁵ θυμίζει την ανάλογη δήλωση της Θέτιδας στη ραψωδία Α⁹⁶, όταν είχε παρακαλέσει τον Δία να εκπληρώσει την χάρη που του ζητά προκειμένου να γνωρίζει αν έχει την αξίωση να θεωρείται θεά⁹⁷ ή θεά που μένει πάντα ατίμητη. Η κοινή αναφορά στην θεϊκή ιδιότητα δεν μπορεί να είναι τυχαία. Πιθανότατα εξυπηρετεί στο να εγερθεί το συναίσθημα του Δία και να του υπενθυμίσουν την θέση τους και τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτή. Η Ήρα, ως αδερφή και σύζυγος του πατέρα ανθρώπων και θεών, χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ελευθερία και αυτοπεποίθηση να δηλώσει την ιδιότητά της καταφατικά. Αντιθέτως, η Θέτις, ως θεά παντρεμένη με θνητό και έχοντας θνητό γιο, είναι πιο ευάλωτη· γι' αυτό δηλώνει εμμέσως την ταυτότητά της, με τρόπο ευγενικό και συγκαταβατικό απέναντι στον οποίο είναι δύσκολο να οργιστεί ο Δίας.

Στην συνέχεια η Ήρα χαμηλώνει την ένταση μιλώντας για συμβιβασμό μεταξύ τους ύστερα από τον οποίο θα συμβιβαστούν και οι άλλοι θεοί. Στο σημείο αυτό η Ήρα φαίνεται να παρουσιάζει τον εαυτό της και τον Δία ως το άρχον ζεύγος, που παίρνει από κοινού αποφάσεις, τις οποίες στην συνέχεια θα υιοθετήσουν και θα ακολουθήσουν και οι άλλοι θεοί. Σύμφωνα με την Κομνηνού-Κακριδή⁹⁸, η Ήρα στο σημείο αυτό μοιάζει να ανακτά το γόητρό της, το οποίο πλήγωσε ο Δίας στην Α.

Αφού έχει αναπτύξει τα επιχειρήματα και το αίτημά της, η Ήρα προχωρά και στο πιο πρακτικό μέρος. Λέει στον Δία να στείλει την Αθηνά, ώστε να προσπαθήσει να οδηγήσει τους Τρώες σε παραβίαση των όρκων που αντάλλαξαν με τους Αχαιούς, κάτι το οποίο θα πυροδοτήσει την εκ νέου έναρξη του πολέμου. Στο σημείο αυτό, αξίζει να σταθεί κανείς σε δύο λέξεις. Αρχικά η Ήρα απευθυνόμενη προς τον Δία χρησιμοποιεί προστακτική (*ἐπιτείλαι*)· η επιλογή αυτή, είτε με την σημασία της προσταγής ή με αυτή της ήπιας εντολής ή της έντονης παράκλησης, δείχνει από την μία έλλειψη φόβου και από την άλλη βεβαιότητα από μέρους της Ήρας ότι ο Δίας

⁹⁵ Δ 58.

⁹⁶ Α 516.

⁹⁷ Α 515-516.

⁹⁸ Κομνηνού-Κακριδή (1993) 40.

πρόκειται να συμφωνήσει. Επιπλέον, αναφερόμενη στην δράση της Αθηνάς χρησιμοποιεί τον όρο *πειρᾶν* που σημαίνει «να προσπαθήσει». Ο όρος αυτός αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο το εγχείρημα να μην στεφτεί με επιτυχία. Πώς γίνεται όμως να συμβεί κάτι τέτοιο από την στιγμή που η ενέργεια βρίσκεται σύμφωνα του θεού; Ίσως η αμφιβολία που ενυπάρχει σε αυτή την γλωσσική επιλογή να μην σχετίζεται με την επιτυχία ή μη του εγχειρήματος αλλά με την ηθική του δικαιολόγηση. Μία πιθανή ερμηνεία θα ήταν πως η Ήρα προσπαθεί με αυτό τον τρόπο να μετριάσει το βάρος της πρότασης που μόλις έκανε, γιατί ουσιαστικά προτείνει στον Δία να την αφήσει με δόλο να επέμβει στα ανθρώπινα πράγματα και να οδηγήσει σε καταπάτηση των όρκων, κάτι το οποίο ο Δίας πιθανότατα θα θεωρούσε ανήθικο⁹⁹. Μία άλλη διάσταση που δίνει η χρήση του ρηματικού αυτού τύπου είναι ότι οι θεοί δεν θα αναγκάσουν τον Πάνδαρο να μην τηρήσει τον λόγο του αλλά θα προσπαθήσουν να τον οδηγήσουν σε αυτή την πράξη, αφήνοντας την τελική απόφαση στην προσωπική του κρίση.

Ο Δίας χωρίς να φέρει κάποια αντίρρηση, κάνει αυτό που του έχει υποδείξει η Ήρα. Ο Αυλωνίτης¹⁰⁰ σημειώνει πως μέχρι αυτό το σημείο της ραψωδίας ο Δίας μοιάζει να προσποιείται, κρύβοντας την πραγματική του θέληση, η οποία ήταν η συνέχιση του πολέμου και η καταστροφή της Τροίας, έτσι ώστε να αναλάβουν να το πράξουν αυτό η Ήρα και η Αθηνά. Γιατί, όμως, ο πανίσχυρος αυτός θεός έχει ανάγκη να καταφύγει σε ένα τέτοιο τέχνασμα; Σύμφωνα με τον Reinhardt¹⁰¹, με την πράξη του αυτή ο Δίας μοιάζει να παραιτείται από την προσωπική του θέληση και να αφήνει χώρο στις δύο θεές να κάνουν ό,τι επιθυμούν εκπληρώνοντας έτσι την θέλησή του χωρίς να το γνωρίζουν. Αντιθέτως, ο Wilamowitz¹⁰² σημειώνει ότι πρόκειται για παραπλανητική δοκιμασία. Αρκετοί μελετητές¹⁰³ θεωρούν πως ο Δίας μεταθέτει την ευθύνη της πρωτοβουλίας στην Ήρα. Συγκεκριμένα, ο Bergold¹⁰⁴ υπογραμμίζει ότι ο στόχος του Δία σε αυτό το σημείο είναι να διατηρήσει την τάξη στον Όλυμπο και να αποτρέψει όξυνση των πνευμάτων που θα μπορούσε να οδηγήσει σε συγκρούσεις χειρότερες από αυτές της ραψωδίας Α. Αυτή η τελευταία παρατήρηση υποδηλώνει πως οι δύο θεές, η Ήρα και η Αθηνά, είχαν την δύναμη αφενός να διαταράζουν τα

⁹⁹ Kullmann (1985) 10. Στην *Ιλιάδα* κυριαρχεί το μοτίβο ότι όσοι ψευδορκούν τιμωρούνται από τους θεούς. Επομένως ο Δίας πιθανότατα δεν θα συμφωνούσε αμέσως στο σημείο αυτό με την Ήρα, η οποία ουσιαστικά του ζητά να της επιτρέψει να κάνει τους Τρώες να καταπατήσουν τους όρκους τους.

¹⁰⁰ Αυλωνίτης (2010) 154.

¹⁰¹ Reinhardt (1961) 118.

¹⁰² Wilamowitz (1916) 285, 298.

¹⁰³ Reucher (1983) 85, Bergold (1977) 145.

¹⁰⁴ Bergold (1977) 141-143, 145-146.

ολύμπια πράγματα και αφετέρου να πλήξουν σοβαρά την ανθρωπότητα. Επομένως, έστω και ως όργανα στις βουλές του Δία, τους αποδίδονται καθοριστικές αρμοδιότητες και τόσο η παρουσία όσο και η δράση τους είναι κομβικής σημασίας για τον πόλεμο αλλά και για την εξέλιξη της αφήγησης.

Η ραψωδία συνεχίζεται με την δράση της Αθηνάς, η οποία κατεβαίνει στον κόσμο των ανθρώπων και αναλαμβάνει δράση. Η κάθοδος αυτή πραγματοποιείται με δισδιάστατη θεϊκή επιφάνεια. Στην αρχή, η θεά εμφανίζεται ως φυσικό φαινόμενο, κάτι που αποτελεί συνήθη πρακτική¹⁰⁵, ενώ στην πορεία παίρνει και ανθρώπινη μορφή. Αρχικά, για το πλήθος μοιάζει με αστέρι που πέφτει από τον ουρανό¹⁰⁶, το οποίο οι άνθρωποι το θεώρησαν θεϊκό σημάδι¹⁰⁷. Στην συνέχεια, όμως, για τον έναν άνθρωπο τον οποίο πρόκειται να αξιοποιήσει η θεά παίρνει ανθρώπινη μορφή και συγκεκριμένα αυτή του Λαοδόκου και προσφωνεί τον Πάνδαρο:

*ἦ ῥά νύ μοί τι πίθοιο, Λυκάονος υἱὲ δαΐφρον;
τλαίης κεν Μενελάω ἔπι προέμεν ταχὺν ἰόν;
πᾶσι δέ κε Τρώεσσι χάριν καὶ κῦδος ἄροιο,
ἐκ πάντων δὲ μάλιστα Ἀλεξάνδρω βασιλῆϊ.
τοῦ κεν δὴ πάμπρωτα παρ' ἀγλαὰ δῶρα φέροιο,
αἴ κεν ἴδη Μενέλαον ἀρήϊον Ἀτρέος υἰόν
σῶ βέλει δμηθέντα πυρῆς ἐπιβάντ' ἀλεγεινῆς.
ἀλλ' ἄγ' ὄϊστευσον Μενελάου κυδαλίμοιο·
εὔχεο δ' Ἀπόλλωνι Λυκηγενεῖ κλυτοτόζῳ
ἀρνῶν πρωτογόνων ῥέξειν κλειτὴν ἑκατόμβην
οἴκαδε νοστήσας ἱερῆς εἰς ἄστυ Ζελεΐης.
ὥς φάτ' Ἀθηναίη, τῷ δὲ φρένας ἄφροني πείθειν·*

Ε, σε εμένα υπάκουσε του Λυκάονος γενναίε γιε.

Θα άντεχες στον Μενέλαο να στείλεις γρήγορο βέλος;

Απ' όλους τους Τρώες χάρη και δόξα θα μπορούσες να πάρεις,

και απ' όλους περισσότερο από τον βασιλιά Αλέξανδρο.

Αυτός πρώτα απ' όλους λαμπρά δώρα θα σου έφερνε,

¹⁰⁵ Dietrich (1983) 56.

¹⁰⁶ Δ 75-79^a.

¹⁰⁷ Δ 82-84.

αν έβλεπε τον πολεμικό Μενέλαο τον γιο του Ατρέως
από το δικό σου βέλος αφού δαμασθεί σε φωτιά ανεβασμένο φοβερή.
Αλλά πήγαινε, χτύπα με το βέλος τον Μενέλαο τον ένδοξο,
και ευχήσου στον Απόλλωνα τον Λυκηγενή, τον ένδοξο τοξότη
ότι με αρνιά πρωτογέννητα θα του κάνεις λαμπρή εκατόμβη
στο σπίτι σου όταν επιστρέψεις στην πόλη της ιερής Ζελείας.
Έτσι μίλησε η Αθηνά, και αυτόν που στις φρένες ήταν άφρων τον έπεισε.
(Δ 93-104)

Όπως και στην ραψωδία Β, έτσι και εδώ η Αθηνά επωμίζεται την ευθύνη να εφαρμόσει τις εντολές της Ήρας, η οποία όμως δεν της έχει υποδείξει τον τρόπο με τον οποίο θα το κάνει αυτό και έτσι η θεά της σοφίας αναλαμβάνει δράση και παίρνει πρωτοβουλία. Η Αθηνά επηρεάζει τον γιο του Λυκάονα, ώστε να τον οδηγήσει στην καταπάτηση των όρκων. Είναι χαρακτηριστικό πως στον λόγο της η θεά δεν αναφέρει πουθενά το όνομά του¹⁰⁸, παρά επικαλείται το γένος του πατέρα του, ίσως για να τον ενθαρρύνει. Με λόγια προσπαθεί να εγείρει το θυμικό του και να τον κάνει να επιτεθεί στον Μενέλαο, γιατί τάχα με αυτόν τον τρόπο θα τον δοξάσουν όλοι. Ο λόγος της είναι γεμάτος προοπτικές για τον ήρωα με ταυτόχρονη αποσιώπηση των αρνητικών συνεπειών που θα επιφέρουν οι πράξεις του¹⁰⁹. Η Αθηνά δεν του αφήνει κανένα περιθώριο πρωτοβουλίας καθώς του υποδεικνύει ακόμα και το πώς θα χτυπήσει τον Μενέλαο. Στο σημείο αυτό ανακύπτει το ερώτημα γιατί η θεά δεν εμφανίζεται στον Πάνδαρο με την κανονική της μορφή αλλά πρέπει να φανεί ως θνητός και δη Τρώας. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό μοιάζει να έχει πρακτική διάσταση: αν η Αθηνά ως θεά εμφανιζόταν στον ήρωα και εκείνος ακολουθούσε τις οδηγίες της, θα φαινόταν ευσεβής και ακόμα και αν διέπραττε κάποιο αδίκημα δεν θα τιμωρούνταν, καθώς θα είχε ακολουθήσει θεϊκές εντολές (όπως συμβαίνει και με τον Διομήδη όταν χτυπά θεούς στην Ε). Έτσι, με το να παίρνει η Αθηνά ανθρώπινη μορφή, επηρεάζει και παραπλανά ως έναν βαθμό τον Πάνδαρο, ο οποίος όμως αποφασίζει μόνος του να γίνει επίορκος. Επομένως επωμίζεται την ευθύνη των πράξεών του και αναμένεται η τιμωρία του, η οποία θα έρθει από τον Διομήδη με την αρωγή της Αθηνάς στην Ε. Ο Πάνδαρος πείθεται χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία. Στο

¹⁰⁸ Το όνομα του Πανδάρου αναφέρεται μία μόνο φορά στην ραψωδία Δ στον στίχο 88, όπου αναφέρεται πως η Αθηνά έψαχνε τον Πάνδαρο.

¹⁰⁹ Kirk τόμ. Ι (1985) 340.

σημείο αυτό ο ποιητής προχωρά σε σχόλιο αναφορικά με τον ήρωα, τον οποίον αποκαλεί *φρένας άφρονη*¹¹⁰. ένας τέτοιος χαρακτηρισμός κάνει τον ήρωα να μοιάζει «εύκολο θύμα» στα χέρια της θεάς της σοφίας. Ο Kirk¹¹¹ σημειώνει πως ο χαρακτηρισμός του ως άφρονος δικαιολογείται από το γεγονός ότι ο Πάνδαρος δεν σκέφτεται σε καμία στιγμή ότι αν επιτεθεί στον Μενέλαο παραβιάζει τους όρκους και ότι φυσικά αυτό θα έχει και συνέπειες.

Ο Πάνδαρος έχει πειστεί και επιτίθεται εναντίον του Μενελάου, ο οποίος σώζεται ύστερα από επέμβαση της Αθηνάς· οι κινήσεις της θεάς παρομοιάζονται με αυτές μιας μητέρας.

*Οὐδὲ σέθεν, Μενέλαε, θεοὶ μάκαρες λελάθοντο
ἀθάνατοι, πρώτη δὲ Διὸς θυγάτηρ ἀγελείη,
ἢ τοι πρόσθε σᾶσα βέλος ἐχεπευκὲς ἄμυνεν.
ἢ δὲ τόσον μὲν ἔεργεν ἀπὸ χροός, ὡς ὅτε μήτηρ
παιδὸς ἐέργη μῦϊαν, ὄθ' ἠδέϊ λέξεται ὕπνω·
αὐτῇ δ' αὖτ' ἴθυνεν, ὄθι ζωστήρος ὀχῆες
χρῦσειοι σύνεχον καὶ διπλὸς ἦντετο θώρηξ.
ἐν δ' ἔπεσε ζωστήρι ἀρηρότι πικρὸς οἴστος·*

Ούτε εσένα, Μενέλαε, οι μακάριοι θεοί σε ξέχασαν
οι αθάνατοι, και πρώτη του Δία η κόρη που δίνει λάφυρα,
η οποία, αφού μπροστά στάθηκε στο πευκόπικρο βέλος, αμύνθηκε.
Εκείνη έτσι το απομάκρυνε από το δέρμα όπως όταν η μητέρα
ενός παιδιού απομακρύνει μύγα, όταν σε γλυκό έχει βυθιστεί ύπνο,
αυτή το κατηύθυνε εκεί που του ζωστήρος οι πόρπες
οι χρυσές ενώνονταν και ο διπλός ταίριαζε θώρακας.
Πάνω έπεσε στον ζωστήρα τον συναρμωσμένο το πικρό βέλος·

¹¹⁰ Ο χαρακτηρισμός αυτός μοιάζει να επιβεβαιώνεται και στην συνέχεια. Συγκεκριμένα στην ραψωδία E, ο Πάνδαρος έχει τραυματίσει ελαφρά τον Διομήδη και κομπάζει πως ο τελευταίος δεν πρόκειται να αντέξει πολύ (E 102-105). Η πράξη του αυτή, πέρα από άφρονα τον κάνει να μοιάζει με αλαζόνα, προετοιμάζοντας κατά κάποιον τρόπο την επικείμενη τιμωρία του. Αξιοπερίεργο είναι το επίθετο που του αποδίδεται στο E 168, όπου αναφέρεται ως *άντιθεος*, «ισάξιος προς τον θεό». Στην ίδια ραψωδία, ο Αινείας και όχι ο Έκτορας παρουσιάζεται ως αυτός που παίρνει τις αποφάσεις στο πεδίο της μάχης και αναγνωρίζοντας την αξία του Πάνδαρου, ζητά την βοήθειά του προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον Διομήδη (E 171-178).

¹¹¹ Kirk τόμ. I (1985) 341.

(Δ 127-134)

Η Αθηνά έχει δώσει στον Πάνδαρο την οδηγία να χτυπήσει με βέλος τον Μενέλαο· ωστόσο δεν θα μπορούσε να αφήσει τον βασιλιά της Σπάρτης να πεθάνει¹¹². Έτσι επεμβαίνει και προστατευτικά απομακρύνει το βέλος που προοριζόταν για αυτόν, σώζοντάς τον. Με τον τρόπο αυτό οι Τρώες έχουν παραβιάσει τους όρκους που έδωσαν και ο Μενέλαος είναι ασφαλής για να αντεκδικηθεί. Οι Αχαιοί, επομένως, έχουν την αφορμή που χρειάζονται ώστε να συνεχίσουν τον πόλεμο, έχοντας μάλιστα το δίκαιο με το μέρος τους, μιας και οι Τρώες έγιναν επίορκοι. Ταυτόχρονα διαμορφώνεται και η ηθική δικαιολογία για την ήττα των Τρώων¹¹³.

Στην συνέχεια την ραψωδίας, αναστάτωση επικρατεί στο στρατόπεδο των Αχαιών, κάποιιοι από τους οποίους θέλουν να εκδικηθούν για το χτύπημα στον Μενέλαο ενώ άλλοι τάσσονται υπέρ την υποχώρησης. Η Αθηνά για μία ακόμη φορά πλησιάζει τους ανθρώπους και τους ξεσηκώνει ώστε να στραφούν εκ νέου στην μάχη.

*Ὦς φάτ' ἀπὸ πτόλιος δεινὸς θεός· αὐτὰρ Ἀχαιοὺς
ᾤρσε Διὸς θυγάτηρ κυδίστη Τριτογένεια
ἐρχομένη καθ' ὄμιλον, ὅθι μεθιέντας ἴδοιτο.*

Έτσι είπε από την πόλη ο δεινός θεός [sc. Απόλλων]· όμως τους Αχαιούς ξεσήκωσε του Δία η κόρη η ένδοξη Τριτογένεια
ερχόμενη στον στρατό, όπου έβλεπε να εγκαταλείπουν την μάχη.

(Δ 514-516)

Σύμφωνα με το παραπάνω χωρίο, φαίνεται πως οι αρχικές ενέργειες της Αθηνάς, εκείνες που υπαγόρευσε η Ήρα, δεν στέφτηκαν με επιτυχία και έτσι η πρώτη χρειάστηκε να επέμβει πλησιάζοντας τον στρατό. Με τον τρόπο αυτό το *πειρᾶν*, που είχε χρησιμοποιήσει η Ήρα προηγουμένως μοιάζει να εκπληρώνεται.

¹¹² Ο Μενέλαος δεν θα μπορούσε να πεθάνει στο σημείο αυτό για αρκετούς λόγους. Αρχικά γιατί κάτι τέτοιο δεν ήταν γραφτό από την μοίρα να συμβεί ακόμα και επιπλέον γιατί δεν θα μπορούσαν οι θεοί να επιτρέψουν να θυσιαστεί ένας άνθρωπος από το δικό τους στρατόπεδο στον βωμό ενός δικού τους σχεδίου. Ακόμα η Σπάρτη ήταν μία από τις τρεις αγαπημένες πόλεις της Ήρας, όπως έχει ήδη παραδεχτεί και η ίδια, και επομένως ο βασιλιάς της θα ήταν ένας από τους προστατευόμενούς της. Τέλος, σύμφωνα με τον μύθο, ολόκληρος ο Τρωικός Πόλεμος έγινε για την ικανοποίηση της αδικίας που υπέστη ο Μενέλαος, συνεπώς το τέλος του θα έπρεπε να τον βρει ζωντανό προκειμένου να λάβει την μέγιστη ηθική ικανοποίηση.

¹¹³ Κομνηνού-Κακριδή (1993) 43.

Αρχικά η Αθηνά προσπαθεί με τέχνασμα να κάνει τους Αχαιούς να επιστρέψουν στην μάχη, το οποίο τέχνασμα στέφεται από μερική επιτυχία και χρειάζεται μία πιο δραστική παρέμβαση από μέρους της. Η ίδια πηγαίνει στον στρατό και ξεσηκώνει αυτούς που ετοιμάζονται να εγκαταλείψουν την μάχη. Όπως σημειώνει ο Kirk¹¹⁴, η Αθηνά δεν έχει κάποια βάση από την οποία ξεκινά, αλλά κινείται απευθείας μεταξύ του στρατεύματος για να δει από κοντά ποιοι είναι οι λιποτάκτες.

Η αρχή της ραψωδίας Δ, στον κόσμο των ανθρώπων βρίσκει τους Αχαιούς νικητές, τον πόλεμο να κινδυνεύει να τερματιστεί, χωρίς όμως να έχει καταστραφεί η Τροία και χωρίς να έχουν δοξασθεί όλοι οι ήρωες των Αχαιών. Στον κόσμο όμως των θεών επικρατεί δυσαρέσκεια: η Ήρα και η Αθηνά είναι χολωμένες καθώς δεν έχει επιτευχθεί ο στόχος τους, όπως όμως δεν έχει εκπληρωθεί και η υπόσχεση που ο Δίας έδωσε στην Θέτιδα. Έτσι, η συνέχιση του πολέμου θα έμοιαζε θεμιτή και από τους τρεις θεούς. Στο συμβούλιό τους, ο Δίας προσπαθεί με λόγια να πειράξει την Ήρα, πυροδοτώντας έντονη αντίδραση από μέρους της. Η θεά προτείνει να σταλεί η Αθηνά στους ανθρώπους και με δόλο να κάνει τους Τρώες να παραβιάσουν τους όρκους που αντάλλαξαν με τους Αχαιούς. Ο Δίας φαίνεται να αντιτάσσεται ελαφρώς, ωστόσο τελικά συμφωνεί με την Ήρα. Άλλωστε η συνέχιση του πολέμου συνέφερε και τον ίδιο. Το γεγονός ότι δεν θέλει να φανεί αυτό ως δική του απόφαση μπορεί να εξηγηθεί διττά: αφενός ο πόλεμος συνεχίζεται εξαιτίας επιορκίας από μέρους των Τρώων και θα ήταν ανήθικο από μέρους του πατέρα των θεών και των ανθρώπων να την έχει υποκινήσει ο ίδιος· αφετέρου, με το να φανεί η εξέλιξη αυτή σαν απόφαση της Ήρας, ο Δίας φαίνεται ταυτόχρονα και να εκπληρώνει την υπόσχεση που έδωσε στην Θέτιδα και να ικανοποιεί την επιθυμία της Ήρας, αποφεύγοντας με αυτόν τον τρόπο την ενδεχόμενη οργή της. Έτσι, η απόφαση στον Όλυμπο έχει ληφθεί και η Αθηνά κατεβαίνει στον κόσμο των ανθρώπων για να την θέσει σε εφαρμογή. Στην Αθηνά έχει δοθεί η οδηγία για το τι πρέπει να κάνει και όχι για τον τρόπο με τον οποίο θα το κάνει, με αποτέλεσμα η θεά να αυτενεργεί ως προς αυτό. Εκμεταλλευόμενη τον Πάνδαρο, προωθεί το τέχνασμά της, το οποίο προκαλεί την έντονη αντίδραση των Αχαιών, αλλά όχι και την ομόφωνη απόφασή τους να επιστρέψουν στην μάχη. Συνεπώς, για μία ακόμη φορά, η Αθηνά πλησιάζει τους ανθρώπους και επηρεάζει τους δυνάμει λιποτάκτες ώστε να μην εγκαταλείψουν τον αγώνα. Συνοψίζοντας, συνάγεται το συμπέρασμα ότι, όπως και στην ραψωδία Β,

¹¹⁴ Kirk τόμ. Ι (1985) 394.

έτσι και εδώ βρισκόμαστε σε κομβικό σημείο. Ο πόλεμος έχει τελειώσει με νίκη των Αχαιών αλλά χωρίς να έχουν δοξασθεί οι ήρωές τους και να έχει πέσει η Τροία. Δεν έχει εκπληρωθεί λοιπόν ούτε η μοίρα αλλά ούτε και οι υποσχέσεις των θεών. Αν τα πράγματα τελείωναν εδώ, οι Αχαιοί θα γυρνούσαν στην πατρίδα τους με λίγα λάφυρα και καθόλου ή μικρή δόξα, και οι Τρώες θα είχαν όλη την δύναμή τους ακέραιη προκειμένου να σχεδιάσουν μία μελλοντική αντεπίθεση, ενώ πρακτικά θα ολοκληρωνόταν και η αφήγηση του έπους μόλις στην τέταρτη ραψωδία. Αντιθέτως, μέσα από την επιμονή των δύο θεαινών και ιδιαίτερα της Ήρας, ύστερα από την επιορκία τους, οι Τρώες θα ηττηθούν. Το αποτέλεσμα θα έχει πολλαπλά οφέλη καθώς αρχικά θα καταστεί σαφής η βουλή του Δία και η τήρηση της από μέρους του δικαιοσύνης, οι Αχαιοί θα φανούν δυνατοί χωρίς να μειωθεί ο Αχιλλέας και το σημαντικότερο θα προχωρήσει τόσο ο Τρωικός πόλεμος όσο και η αφήγηση του έπους¹¹⁵. Για μία ακόμη φορά είναι η γυναικεία θεϊκή δράση αυτή που κινεί τα νήματα, επεμβαίνει και δρα κατά τέτοιο τρόπο ώστε όλα να εξελιχθούν προς όφελος και δόξα των Αχαιών.

¹¹⁵ Κομνηνού-Κακριδή (1993) 43.

Δ) Η δράση της Ήρας και της Αθηνάς στην ραψωδία Ε

Η ραψωδία Ε ξεκινά απευθείας με πόλεμο στον οποίο όμως οι Αχαιοί εισέρχονται με μία μεγάλη απουσία, αυτή του άριστου Αχιλλέα, θέση την οποία πρόκειται να καλύψει προσωρινά ο Διομήδης με την βοήθεια της Αθηνάς και της Ήρας. Αξιωματικώς ακόμα είναι ότι σε αυτήν την ραψωδία είτε αναφέρονται είτε συμμετέχουν σχεδόν όλες οι γυναικείες θεότητες¹¹⁶ που εμφανίζονται στην *Ιλιάδα*. Με τον τρόπο αυτό, η ραψωδία Ε είναι κομβικής σημασίας για την εξέλιξη του έπους.

Από τον πρώτο κιόλας στίχο εμφανίζεται η Αθηνά, η οποία επιλέγει έναν από τους τρεις αγαπημένους της ήρωες, τον Διομήδη, προκειμένου να τον δοξάσει και να τον βοηθήσει στην αριστεία του.

*Ἐνθ' αὖ Τυδείδῃ Διομήδῃ Παλλὰς Ἀθήνη
δῶκε μένος καὶ θάρσος, ἴν' ἔκδηλος μετὰ πᾶσιν
Ἀργείοισι γένοιτο ἰδὲ κλέος ἐσθλὸν ἄροιτο·*

Τότε πάλι στον γιο του Τυδέα Διομήδη η Παλλάς Αθηνά έδωσε μένος και θάρρος, ώστε διακεκριμένος μεταξύ πάντων των Αργείων να γίνει και δόξα καλή να πάρει.
(Ε 1-3)

Η αφήγηση δεν ξεκινά με κάτι γενικό αλλά με κάτι πολύ συγκεκριμένο. Όπως σημειώνει ο Kirk¹¹⁷, η ραψωδία Ε ξεκινά με τρόπο παρόμοιο με αυτόν που τελείωσε η ραψωδία Δ και το γεγονός ότι η Αθηνά εμπνέει τον Διομήδη υποδηλώνει πως ξεκινά ένα σημαντικό επεισόδιο. Η Αθηνά είναι αυτή που δρα μόνη της, χωρίς την προτροπή ή την βοήθεια κανενός άλλου θεού, και επιλέγει να εμπνεύσει θάρρος στον Διομήδη¹¹⁸. Ο ήρωας αναφέρεται πρώτα με το πατρωνυμικό του, κάτι το οποίο δεν είναι δίχως σημασία. Η θεά έχει βοηθήσει σε προγενέστερο χρόνο τον Τυδέα και

¹¹⁶ Αθηνά (Ε 29-34, 121-133, 290, 420-425, 674-676, 733-747, 800-813, 826-834, 840-845, 856, 907-909), Ήρα (Ε 711-721, 731-732, 748, 755-763, 787-792, 907-909), Αφροδίτη (Ε 311-313, 375-380), Διώνη (Ε 370-374, 381-415), Άρτεμις (Ε 447-448), Δήμητρα (Ε 500), Ίρις (Ε 353-354, 359-362, 365-369), Λητώ (Ε 447-448), Ενώ (Ε 333), Ήβη (Ε 722-723, 905-906), Ωρες (Ε 749-751).

¹¹⁷ Kirk τόμ. ΙΙ (1990) 52.

¹¹⁸ Kirk τόμ. ΙΙ (1990) 53.: Γεννάται το ερώτημα γιατί να επιλέξει τον Διομήδη και όχι τον Αϊάντα τον Τελαμώνιο, που σύμφωνα με την *Ιλιάδα* ήταν ο πιο δυνατός πολεμιστής μετά τον Αχιλλέα (Β 768-769). Ο Αϊας θεωρείται εκτός συναγωνισμού σε ό,τι αφορά στην άμυνα, δεν διακρίνεται όμως τόσο στην επίθεση. Στην πραγματικότητα δεν επιτίθεται ποτέ. Θεωρώ πως η επιλογή του Διομήδους σχετίζεται τόσο με τις αρετές του ήρωα όσο και με τις προτιμήσεις της Αθηνάς, της οποίας αγαπημένοι ήρωες ήταν ο Αχιλλέας, ο Οδυσσεύς και ο Διομήδης. Οπότε σε αυτή την περίπτωση το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί επέλεξε τον Διομήδη και όχι τον Οδυσσεά.

πάνω σε αυτή την σχέση και βοήθεια θα βασίσει και την επιχειρηματολογία της προκειμένου να ξεσηκώσει τον Διομήδη. Η υπογράμμιση της ένδοξης καταγωγής ενός ήρωα αποτελεί συνήθη πρακτική¹¹⁹ μέσω της οποίας κάποιος προσπαθεί να ενθαρρύνει και να τονώσει το ηθικό του τελευταίου, δημιουργώντας του υποσυνείδητα την ανάγκη να φανεί αντάξιος της γενιάς του και να διακριθεί για κάποιο μεγάλο κατόρθωμα όπως οι πρόγονοί του.

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί πως με την δράση της η Αθηνά θέλει να φανερώσει την ανδρεία του ήρωα. Με την χρήση του επιθέτου *ἔκδηλος*, φαίνεται ο στόχος της θεάς· να καταστεί φανερό στους Αχαιούς πως ο Διομήδης είναι ένας λαμπρός και γενναίος πολεμιστής. Το συγκεκριμένο επίθετο δείχνει πως ο Διομήδης ήταν ένας τέτοιος πολεμιστής, αλλά αυτό ίσως να μην είχε γίνει αντιληπτό από τους Αχαιούς, οι οποίοι βασιζόνταν κυρίως στον Αχιλλέα και ύστερα θεωρούσαν τον Αίαντα¹²⁰ τον Τελαμώνιο ως τον πιο δυνατό μετά τον Αχιλλέα πολεμιστή. Η Αθηνά δεν προσδίδει στον ήρωα χαρακτηριστικά που δεν έχει ήδη αλλά τον βοηθά να αναδείξει τα προσόντα του και να καταξιωθεί μεταξύ των Αχαιών αποκτώντας δόξα. Με αυτόν τον τρόπο, οι Αχαιοί θα έχουν έναν νέο άριστο πολεμιστή στην θέση αυτού που οικειοθελώς αποσύρθηκε από την μάχη. Επομένως, θα νιώθουν δυνατοί να συνεχίσουν τον πόλεμο βασιζόμενοι σε αυτόν.

Στους στίχους που ακολουθούν¹²¹ ο Διομήδης περιγράφεται λαμπρότατος, κάτι το οποίο προοικονομεί την αριστεία του, καθώς ο ποιητής συνηθίζει να περιγράφει πάντα ως πρόσωπα με ιδιαίτερη λάμψη τους ήρωες που πρόκειται να αναδείξουν τις αρετές τους στο πεδίο της μάχης και να τύχουν δόξας γι' αυτό¹²². Η αριστεία, λοιπόν, του ήρωα προοικονομείται από την λάμψη του, λάμψη που δημιουργεί η ίδια η Αθηνά, η οποία μάλιστα βοηθά τον Διομήδη να φορέσει την πανοπλία του, υποδεικνύοντάς του τι πρέπει να κάνει¹²³.

¹¹⁹ Συχνά μεγάλοι ήρωες, όπως ο Αχιλλέας (A146, 223, 245, 277, 306, O 64, 74, 614, Π 271, P 105, 191, 195, 199, 641, 701, Σ 170, 316, T 83, Y 85, 164, 200, 261, 290, 312, 322, 431, 503, Φ 153, 173, 208, 251, 272, 288, 557, 595, X 58, 138, 176, 290, Ψ 17, 41, 59, 231, 287, 542, 651, 700, 740, 798, 826, 884, Ω 572) και ο Οδυσσεύς (B 173, Γ 200, Δ 358, Θ 93, I 308, 624, K 144, T 185, Ψ 723) προσφωνούνται με το πατρώνυμό τους σε μία προσπάθεια να υπογραμμιστεί η ένδοξη καταγωγή τους

¹²⁰ B 768-769 : *ἀνδρῶν αὐτῷ μέγ' ἄριστος ἔην Τελαμώνιος Αἴας/ ὄφρ' Ἀχιλεὺς μῆνιεν*.

¹²¹ E 4-7.

¹²² Κομνηνού-Κακριδῆ (1993) 45, Bowra (1930) 123, Kirk (1990) 53, Edwards (2014) 198, Griffin (1980) 37, Λ 62, Λ 65, M 463, N 242, Ξ 386, Σ 226, T 366, X 26.

¹²³ Constantinidou (2019) 119: Κάτι ανάλογο κάνει η Αθηνά και στην ραψωδία Σ για τον Αχιλλέα. Δημιουργεί την λάμψη του, βάζοντας πάνω του την αιγίδα της. Στο σημείο αυτό η Constantinidou εντοπίζει μία διαφορά μεταξύ των δύο σκηνών, καθώς στην περίπτωση του Διομήδους η Αθηνά δεν

Η Αθηνά δεν σταματά όμως σε αυτό. Όταν η μάχη έχει πια ξαναρχίσει και τα γεγονότα σταδιακά μπαίνουν σε μια σειρά, απευθύνεται προς τον Άρη και του προτείνει να υποχωρήσουν και οι δύο τους, αφήνοντας τους ανθρώπους με την δράση τους και τον Δία να καθορίσουν την έκβαση των γεγονότων.

*ἀτὰρ γλαυκῶπις Ἀθήνη
χειρὸς ἔλοῦσ' ἐπέεσσι προσηύδα θεοῦρον Ἄρηα·
Ἄρες Ἄρες βροτολοιγέ, μαιφόνε τειχεσιπλήτα,
οὐκ ἂν δὴ Τρῶας μὲν ἐάσαιμεν καὶ Ἀχαιοὺς
μάρνασθ', ὅπποτέροισι πατήρ Ζεὺς κῦδος ὀρέξῃ;
νῶϊ δὲ χαζώμεσθα, Διὸς δ' ἄλεώμεθα μῆνιν.*

Ἐπειτα η γλαυκώπις Αθηνά
το χέρι του πιάνοντας, λόγια ἔλεγε στον ορμητικό Άρη·
Άρη Άρη ανθρωποφθόρε¹²⁴, μiasmένε με φόνο, πολιορκητή,
δεν αφήνουμε τους Τρώες και τους Αχαιούς
να μαλώνουν, και σε ὅποιον από τους δύο θέλει ο πατέρας Δίας ας δώσει δόξα,
εμεῖς οι δύο ας υποχωρήσουμε, και από του Δία ας ξεφύγουμε την οργή;
(E 29-34)

Στο σημείο αυτό, η Αθηνά μέσα από τα λόγια της μας ενημερώνει για την παρουσία του Άρη, ο οποίος είναι ἤδη παρών στο πεδίο της μάχης και μάλιστα πολεμά εναντίον των Αχαιών. Με τον τρόπο αυτό η παρούσα ραψωδία συνδέεται για μία ακόμη φορά με ὅσα ἔχουν προηγηθεί και λειτουργεί ως συνέχειά τους¹²⁵. Η Αθηνά πιάνει το χέρι του Άρη και του προτείνει να υποχωρήσουν και οι δύο και να αφήσουν τον Δία να αποφασίσει για την έκβαση του πολέμου. Η κίνηση αυτή¹²⁶, να πιάσει τον Άρη από το χέρι, δεν δείχνει εχθρική αλλά προστατευτική και καθοδηγητική διάθεση. Η Αθηνά μοιάζει αρχικά συγκαταβατική και διατεθειμένη να υποχωρήσει και να μην ἔρθει σε ἄμεση σύγκρουση με τον Άρη. Η σκηνή αυτή θα μπορούσε να λειτουργεί κατά τέτοιο τρόπο ὥστε να δικαιολογηθεί η μετέπειτα σκληρή στάση της Αθηνάς απέναντι στον θεό του πολέμου. Η Αθηνά προσπαθεί εδώ

χρησιμοποιεί την αιγίδα. Την πράξη αυτή δικαιολογεί η ερευνήτρια αναφέροντας πως την τιμή αυτή η θεά μάλλον την επιφυλάσσει μόνον για τον Αχιλλέα.

¹²⁴ Η λέξη αυτή υιοθετείται από την μετάφραση της *Ιλιάδας* του Κώστα Δούκα (2000).

¹²⁵ Kirk τόμ. II (1990) 56.

¹²⁶ Kirk τόμ. II (1990) 56.

να τον απομακρύνει από την μάχη, ώστε εκείνη να εκπληρώσει τον στόχο της χωρίς να τον πληγώσει, του δίνει δηλαδή την ευκαιρία να βγει αλώβητος από τα γεγονότα που θα ακολουθήσουν. Την ευκαιρία αυτή χαραμίζει από μόνος του ο Άρης, όταν στην απουσία της Αθηνάς συμμαχεί με τον Απόλλωνα και μπαίνει δυναμικά στον αγώνα. Επομένως, ο θεός του πολέμου έχει μερίδιο ευθύνης για όσα θα του συμβούν, καθώς είχε την ευκαιρία να μην εναντιωθεί σε όσα του είπε η Αθηνά και την απέρριψε. Η επιθυμία της Αθηνάς και της Ήρας θα πραγματοποιηθεί και ο Άρης θα υποστεί τις συνέπειες που ο ίδιος προκάλεσε για τον εαυτό του.

Οι δύο θεοί έχουν διαφορετική οπτική των γεγονότων. Η Αθηνά θεωρεί πως ο Δίας έχει συμφωνήσει με την ίδια και με την Ήρα για την καταστροφή της Τροίας¹²⁷ και μάλιστα της έχει δώσει εντολή να πάει στο στρατόπεδο και να προσπαθήσει να κάνει τους Τρώες να ξεκινήσουν τον πόλεμο¹²⁸. Με αυτά κατά νου πιστεύει είτε πως ο Δίας θα δώσει την νίκη στους Αχαιούς είτε πως αν δεν κάνει κάτι τέτοιο η ίδια από κοινού με την Ήρα θα καταφέρουν να τον πείσουν προς αυτή την κατεύθυνση. Επιπλέον, με δική της πρωτοβουλία θα φροντίσει να αναπτρώσει το ηθικό των Αχαιών, αντικαθιστώντας τον άριστό τους πολεμιστή, στον οποίο βασίζονταν και ο οποίος απέχει από τον πόλεμο, με τον Διομήδη. Από την άλλη πλευρά, ο Άρης δεν μοιάζει να γνωρίζει όσα διαδραματίστηκαν στο συμβούλιο των θεών και έτσι θεωρεί ειλικρινή και λογική την πρόταση της Αθηνάς. Το αποτέλεσμα είναι ο Άρης να μην αντιδράσει και η Αθηνά να καταφέρει να απομακρύνει προσωρινά ένα θεό σύμμαχο των Τρώων. Επιπλέον, με την κίνησή της αυτή η θεά αποδεσμεύει τον προστατευόμενο της Διομήδη από τον κίνδυνο ενός ισχυρού θεϊκού αντιπάλου¹²⁹.

*Ὡς εἶποῦσα μάχης ἐξήγαγε θοῦρον Ἄρηα.
τὸν μὲν ἔπειτα καθεῖσεν ἐπ' ἠϊόεντι Σκαμάνδρῳ·
Τρῶας δ' ἔκλιναν Δαναοί·*

Έτσι αφού μίλησε, από την μάχη έβγαλε τον ορμητικό Άρη·
αυτόν έπειτα τον έβαλε να καθίσει στις όχθες του Σκαμάνδρου,
και τους Τρώες τους έκαμψαν οι Δαναοί.
(E 35-37)

¹²⁷ E 68.

¹²⁸ E 70-73.

¹²⁹ Kirk τόμ. II (1990) 56.

Στους παραπάνω στίχους δεν φαίνονται τα αποτελέσματα της δράσης της Αθηνάς, καθώς δεν υπήρξε κανενός είδους αντίδραση από μέρους του Άρη, αλλά η συνέχεια της δράσης της. Αφού έχει προτείνει με επιχειρήματα κάτι πολύ λογικό στον θεό του πολέμου, θα περίμενε κανείς την απάντησή του. Αντ' αυτού ερχόμαστε αντιμέτωποι με έναν Άρη βουβό πρόσωπο και με μία δυναμική Αθηνά. Η θεά απομακρύνει τον ετεροθαλή αδερφό της από την μάχη και τον τοποθετεί στις όχθες του Σκαμάνδρου. Δεν του αφήνει κανένα περιθώριο πρωτοβουλίας και του επιβάλλει ακόμα και το που θα καθίσει. Στο σημείο αυτό γεννάται το ερώτημα για ποιο λόγο η Αθηνά δεν προτρέπει τον Άρη να αποσυρθεί εντελώς από την μάχη και να πάει στον Όλυμπο. Η απάντηση θα μπορούσε να κρύβει μία πρακτική διάσταση, γιατί αν ο Άρης πήγαινε στον Όλυμπο, θα πληροφορούνταν τα όσα είχαν γίνει και ίσως να προσπαθούσε να επηρεάσει τον Δία¹³⁰. Μετά από αυτή την απομάκρυνση, οι Δαναοί έχουν τον έλεγχο της κατάστασης, καθώς έχουν κάμψει τους Τρώες.

Έτσι η μάχη συνεχίζεται με τον Άρη να βρίσκεται μακριά και πολλούς σημαντικούς Τρώες να πεθαίνουν. Σε κάποια στιγμή ο Πάνδαρος τραυματίζει ελαφρά τον Διομήδη, ο οποίος προσεύχεται στην Αθηνά και της ζητά να τον συνδράμει¹³¹. Ο Διομήδης προσεύχεται στην Αθηνά και όχι σε κάποιον άλλον θεό. Η πράξη του αυτή υπογραμμίζει την στενή του σύνδεση με την θεά, μιας και μέσα από τα λόγια του φαίνεται πως υπάρχει πατρογονική σχέση μαζί της. Επιπλέον, η πράξη του αυτή εξηγείται και από το γεγονός ότι η Αθηνά ήταν εκείνη που τον παρακίνησε να εμπλακεί με τέτοιο τρόπο στην μάχη, επομένως βασίζεται στην βοήθειά της.

Η θεά δεν θα μπορούσε να μην ανταποκριθεί.

*Ὡς ἔφατ' εὐχόμενος· τοῦ δ' ἔκλυε Παλλὰς Ἀθήνη,
γυῖα δ' ἔθηκεν ἑλαφρά, πόδας καὶ χεῖρας ὕπερθεν,
ἀγχοῦ δ' ἴσταμένη ἔπεα πτερόεντα προσηύδα·
θαρσέων νῦν, Διόμηδες, ἐπὶ Τρώεσσι μάχεσθαι·*

¹³⁰ Ίσως το χωρίο αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί και από θρησκευολογικής απόψεως· ίσως το ότι ο Άρης δεν πηγαίνει στον Όλυμπο να σημαίνει πως δεν έχει θέση εκεί, επειδή πιθανώς βρισκόμαστε σε μία χρονική περίοδο κατά την οποία η μορφή του δεν έχει ενταχθεί ακόμα στο δωδεκάθεο. Ο τρόπος με τον οποίο κλείνει η παρούσα ραψωδία προσφέρει συγχρόνως ένα επιχείρημα υπέρ και ένα κατά αυτής της άποψης. Το στοιχείο που την αναιρεί είναι το ότι μετά τον τραυματισμό του από τον Διομήδη, ο Άρης πηγαίνει τελικά στον Όλυμπο (E 868), άρα έχει θέση εκεί. Το επιχείρημα που συνηγορεί υπέρ την προαναφερθείσας άποψης είναι η αναφορά του Άρη στο ότι θα μπορούσε να είχε πεθάνει (E 886). Βέβαια δεν είναι ξεκάθαρο αν κυριολεκτεί ή αν πρόκειται για δραματική υπερβολή από μέρους του. Στην περίπτωση, όμως, που κυριολεκτεί, αυτό θα σήμαινε ότι μπορεί να πεθάνει άρα δεν είναι θεός.

¹³¹ E 115-120.

έν γάρ τοι στήθεσσι μένος πατρώϊον ἦκα
ἄτρομον, οἶον ἔχεσκε σακεσπάλος ἵπποτα Τυδεύς.
ἀχλὺν δ' αὖ τοι ἀπ' ὀφθαλμῶν ἔλον, ἦ πρὶν ἐπῆεν,
ὄφρ' εὖ γινώσκῃς ἡμὲν θεὸν ἠδὲ καὶ ἄνδρα.
τῶ νῦν, αἶ κε θεὸς πειρώμενος ἐνθάδ' ἵκηται
μή τι σύ γ' ἀθανάτοισι θεοῖς ἀντικρὺ μάχεσθαι
τοῖς ἄλλοις· ἀτὰρ εἴ κε Διὸς θυγάτηρ Ἀφροδίτη
ἔλθῃσ' ἐς πόλεμον, τήν γ' οὐτάμεν ὀζείϊ χαλκῶ.

Ἔτσι μίλησε καθώς προσευχόταν· τον άκουσε η Παλλάς Αθηνά,
γόνατα του έθεσε ελαφρά, πόδια και χέρια επάνω·
κοντά καθώς στάθηκε, λόγια φτερωτά είπε·
Με θάρρος τώρα Διομήδη εναντίον των Τρώων να μάχεσαι·
γιατί μέσα στα στήθη σου μένος πατρικό έφερα
ατρόμητο, τέτοιου είδους που είχε ο ιππότης που πάλλει την ασπίδα Τυδέας·
την ομίχλη τώρα από τα μάτια σου πήρα η οποία υπήρχε πριν,
ώστε να αναγνωρίζεις καλά και τον θεό και τον άνδρα.
Και τώρα αν κάποιος θεός για να σε δοκιμάσει εδώ έρθει
εσύ να μην μάχεσαι απέναντι στους αθανάτους θεούς
τους άλλους· όμως αν του Δία η κόρη η Αφροδίτη
έρθει σε πόλεμο, αυτή χτύπα την με οξύ βέλος.
(E 121-132)

Ωστόσο η αντίδραση της Αθηνάς δεν είναι η αναμενόμενη. Θα περίμενε κανείς ότι η θεά θα έμπαινε η ίδια στην μάχη ή θα βοηθούσε έμπρακτα τον προστατευόμενό της. Αντιθέτως, του προσφέρει συμβουλές και προσπαθεί να τον ξεσηκώσει. Αρχικά εγείρει το θυμικό του λέγοντάς του πως πρέπει να αποδειχθεί αντάξιος του πατέρα του. Συγχρόνως, του δίνει δύναμη αναφέροντάς του πως πλέον έχει διώξει από τα μάτια του την ομίχλη¹³², καθιστώντας τον ικανό να ξεχωρίζει τους θεούς από τους ανθρώπους. Στο σημείο αυτό γίνεται σαφές πως ο Διομήδης μπορεί

¹³² Kakridis (1971) 168: Η ομίχλη αυτή στέλνεται συνήθως από κάποιον θεό. Στο παρόν χωρίο δεν αναφέρεται ο θεός που την στέλνει παρά μόνο ότι η Αθηνά την απομακρύνει από τα μάτια του Διομήδους και έτσι ίσως υπονοείται ότι είναι η ίδια που την είχε στείλει, Turkeltaub (2007) 52.2: Η δράση αυτή είναι μοναδική. Στις άλλες περιπτώσεις οι θεοί καλύπτουν με την ομίχλη τους θνητούς που επιθυμούν. Επιπλέον, συχνά η ικανότητα της όρασης ταυτίζεται με την ζωή και απώλειά της με τον θάνατο.

να διακρίνει την Αθηνά δίπλα του, κάτι το οποίο αποτελεί προνόμιο μόνο των μεγάλων ηρώων¹³³.

Η θεά ολοκληρώνει τον λόγο της με μία συμβουλή, το πρώτο μέρος της οποίας φαντάζει λογικό και το δεύτερο κάπως παράξενο. Του λέει πως τώρα που έχει την ικανότητα να ξεχωρίζει θνητούς από θεούς, αν αντιληφθεί κάποιον θεό να έχει έρθει στον πόλεμο να μην τον πολεμήσει εκτός εάν είναι η Αφροδίτη. Αν έρθει εκείνη τον προτρέπει να την χτυπήσει με βέλος. Η συμβουλή αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί από ψυχολογική άποψη, με την έννοια ότι η θεά είναι ακόμα χολωμένη εξαιτίας της κρίσης του Πάρη και θεωρεί την Αφροδίτη υπεύθυνη για τον Τρωικό πόλεμο άρα θέλει να την εκδικηθεί¹³⁴. Η συμβουλή αυτή όμως θα μπορούσε να έχει και διττή πρακτική διάσταση. Αν ο Διομήδης χτυπήσει έναν θεό τότε η ψυχολογία του θα τονωθεί και θα πολεμά με μεγαλύτερο σθένος. Πώς θα μπορούσε όμως να χτυπήσει έναν θεό και να μείνει ατιμώρητος; Αυτό θα γινόταν αν ο θεός αυτός δεν είχε θέση στον πόλεμο, όπως συμβαίνει με την Αφροδίτη, αν κάτι τέτοιο ήταν από την μοίρα προορισμένο να συμβεί ή αν ο θεός είχε διαφορετική προέλευση και δεν εντασσόταν στον θρησκευτικό αξιακό κώδικα των Αχαιών. Από την άλλη πλευρά η Αθηνά απαλλάσσεται από έναν ακόμη θεό που είναι με το μέρος των Τρώων (έχει ήδη κατορθώσει να απαλλαγεί προσωρινά από τον Άρη) και μάλιστα χωρίς να υποστεί τις συνέπειες της οργής του Δία, καθώς η Αφροδίτη θα έχει βληθεί επειδή βρέθηκε εκεί που δεν είχε κανένα λόγο να βρίσκεται. Το αποτέλεσμα του λόγου της θεάς είναι ο ήρωας να αντλήσει δύναμη και να επιστρέψει δριμύτερος στην μάχη¹³⁵.

Στο στρατόπεδο των Τρώων έχει πια καταστεί σαφές πως κάποιος θεός είναι με το μέρος των Αχαιών και μάλιστα ίσως συντρέχει εκ του σύνεγγυς τον Διομήδη. Τόσο ο Αινείας¹³⁶, όσο και ο Πάνδαρος¹³⁷ φαίνεται να το αναγνωρίζουν.

¹³³ Turkeltaub (2007) 53.

¹³⁴ Αυλωνίτης (2010) 237.

¹³⁵ E 136.

¹³⁶ Στο σημείο αυτό παρουσιάζεται ο Αινείας ως αυτός που παίρνει πρωτοβουλίες και αποφάσεις στο πεδίο της μάχης και όχι ο Έκτορας όπως θα περίμενε κανείς. Ίσως του αποδίδεται πρωταγωνιστικός ρόλος ώστε να υποκινηθεί η επέμβαση της μητέρας του Αφροδίτης, όταν εκείνος θα κινδυνεύσει και με αυτό τον τρόπο να καταφέρει ο Διομήδης να την πλήξει, όπως τον είχε προηγουμένως συμβουλευτεί η Αθηνά.

¹³⁷ Αναφορικά με το πρόσωπο του Πανδάρου, έχουν μέχρι στιγμής συγκεντρωθεί αντικρουόμενοι χαρακτηρισμοί. Στην ραψωδία Δ, η Αθηνά τον χρησιμοποιεί ως εκτελεστικό της όργανο και ο ποιητής τον χαρακτηρίζει *ἄφρονα* (Δ 104). Η αρχική του δράση στην ραψωδία Ε μοιάζει να επιβεβαιώνει αυτόν τον χαρακτηρισμό, καθώς έχοντας χτυπήσει ελαφρά τον Διομήδη καυχιέται σαν να τον έχει σκοτώσει (Ε 102-105). Ωστόσο, στην συνέχεια ο Αινείας αναγνωρίζει την αξία του, τον αποκαλεί *ἀντίθεο* (Ε 167) και μάλιστα ζητά την βοήθειά του προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον Διομήδη (Ε 171-178). Οι

*εἰ μὴ τις θεός ἐστι κοτεσσάμενος Τρώεσσιν
ἱρῶν μηνίσας· χαλεπὴ δὲ θεοῦ ἔπι μῆνις.*

Εκτός εάν κάποιος θεός είναι κακιωμένος με τους Τρώες για τα ιερά αφού ένιωσε μανία· δύσκολη είναι η οργή του θεού όταν επέρχεται.

(E 177-178)

Ο Αινείας φαίνεται να αναγνωρίζει πως κάποιος από τους θεούς έχει εξοργιστεί με τους Τρώες, χωρίς όμως να γνωρίζει ποιος. Η αναγνώριση αυτή θα είχε αντίκτυπο στην ψυχολογία των Τρώων καθώς θα ένιωθαν ότι έχουν να πολεμήσουν όχι μόνο απέναντι σε ανθρώπους αλλά και σε θεούς. Επομένως, θα πήγαιναν στην μάχη πιο παραδομένοι και με λιγότερη αυτοπεποίθηση. Οι θεοί έχουν την δυνατότητα να αφήσουν την δράση τους κρυφή από τους ανθρώπους ή να την καταστήσουν φανερή. Εδώ η Αθηνά έχει κάνει τους Τρώες να νιώσουν την θεϊκή υποστήριξη που έχουν οι Αχαιοί, χωρίς όμως να έχει δώσει περισσότερες λεπτομέρειες. Ο Αινείας δεν κατονομάζει τον θεό που είναι με το μέρος των Αχαιών αλλά προκρίνει ως αιτία ότι θα οργίστηκε μαζί τους για τα ιερά. Η Αθηνά ήταν αρχικά προστάτιδα της Τροίας και τα περισσότερα ιερά¹³⁸ που υπήρχαν εκεί ήταν αφιερωμένα σε εκείνη, οπότε ίσως έμμεσα το μυαλό του να πηγαίνει σε αυτήν. Δεν είναι όμως ξεκάθαρος ο λόγος για τον οποίο άλλαξε στάση και αισθήματα απέναντι στους Τρώες. Μία πιθανή ερμηνεία θα ήταν ότι αυτό συνέβη, εξαιτίας της κρίσης του Πάρη, κίνηση που ενίσχυσε τα αρνητικά αισθήματα και της Ήρας απέναντι στους Τρώες. Ωστόσο, αυτό δεν αναφέρεται πουθενά ξεκάθαρα μέσα στην *Ιλιάδα*, παρά μόνο υπονοείται στο τέλος του έργου¹³⁹. Μία άλλη πιθανή ερμηνεία θα ήταν πως η Αθηνά δεν άλλαξε αισθήματα απέναντι στους Τρώες αλλά είχε απλώς προτεραιότητες και προτιμήσεις. Πιθανότατα ανέκαθεν αγαπούσε περισσότερο του Αχαιούς και είχε στενότερη σχέση μαζί τους,

χαρακτηρισμοί αυτοί μοιάζουν σαν να αποδίδονται σε δύο διαφορετικά πρόσωπα. Θα μπορούσαν να αποδίδονται στο ίδιο πρόσωπο και να αποτελούν ένα παιχνίδι μεταξύ γνώσης και άγνοιας, μεταξύ θεών και ποιητή και ανθρώπων. Οι θεοί και ο ποιητής γνωρίζουν την πραγματική φύση του ήρωα, την οποία παρερμηνεύουν οι άνθρωποι. Θα μπορούσε ακόμη να αποτελεί ζήτημα διαφορετικής οπτικής μεταξύ Αχαιών και Τρώων, ή πιο πρακτικά οι Τρώες έχοντας χάσει πολλούς σημαντικούς πολεμιστές να αναγκάζονται πλέον να στηριχτούν στον Πάνδαρο.

¹³⁸ Cozzoli (2022) 52. Η Αθηνά ήταν προστάτιδα της Τροίας και ύστερα εξοργίστηκε με τους Τρώες και τάχθηκε με το μέρος των Αχαιών.

Πανταζής (2006) 54. Στην ψηλότερη κορυφή του Ιλίου βρίσκονταν το αρχοντικό του Πριάμου, ναός του Απόλλωνα και ναοί της Αθηνάς.

¹³⁹ Ω 28-30.

χωρίς αυτό να σημαίνει πως αντιπαθούσε τους Τρώες. Σε έναν πόλεμο, όμως, μεταξύ τους ήταν λογικό να ταχθεί υπέρ της πλέον αγαπημένης της πλευράς, που δεν είναι άλλη από αυτή των Αχαιών.

Ο Πάνδαρος αν και σκιαγραφημένος ως άφρων εδώ φαίνεται να αναγνωρίζει πως οι Αχαιοί έχουν την θεϊκή πρόνοια με το μέρος τους [E 185 *οὐχ ὄ γ' ἄνευθε θεοῶ τάδε μαίνεται/* όχι χωρίς θεού (sc. την βοήθεια) έτσι μαίνεται, E 191 *θεός νύ τίς ἐστι κοτήεις* /Κάποιος θεός είναι θυμωμένος]. Ο Πάνδαρος αναγνωρίζει ότι ο Διομήδης πρέπει να μαίνεται κατά τέτοιο τρόπο έχοντας στο πλευρό του κάποιον θεό. Παρουσιάζεται μάλιστα βέβαιος ότι κάποιος θεός έχει θυμώσει με τους Τρώες. Σύμφωνα με τον Dietrich¹⁴⁰, οι ομηρικοί ήρωες αρκετά συχνά αναγνωρίζουν την θεϊκή παρέμβαση σε κάποια μορφή της, αποδίδοντάς την στον θεό ή τους θεούς ως γενική έννοια. Ο ήρωας, λοιπόν, που στην προηγούμενη ραψωδία, γεμάτος αφροσύνη, δεν μπόρεσε να διακρίνει την παρουσία της μεταμορφωμένης Αθηνάς και έγινε επιπόλαιο εκτελεστικό της όργανο, τώρα είναι βέβαιος όχι μόνο για την θεϊκή παρουσία, δίχως να κατονομάζει συγκεκριμένο θεό, αλλά και για την βοήθεια που αυτή προσφέρει στους Αχαιούς λόγω εχθρικών αισθημάτων προς τους Τρώες.

Οι δύο αυτοί Τρώες με πεσμένο το ηθικό ρίχνονται στην μάχη για την υπεράσπιση της πατρίδας τους και ορμούν κατά του Διομήδους. Η πράξη τους αυτή προκαλεί αρχικά ανησυχία στον Σθένηλο, ο οποίος ενημερώνει τον γιο του Τυδέα ότι ο Πάνδαρος και ο Αινείας κατευθύνονται κατά πάνω του. Ωστόσο, η υποστήριξη της Αθηνάς συμβάλλει στην ανάδυσση της ατρόμητης πλευράς του ήρωα, ο οποίος, όπως παραδέχεται, δεν τρέμει έχοντας στο πλευρό του την θεά (E 256 *τρεῖν μ' οὐκ ἔᾶ Παλλάς Ἀθήνη./* Να τρέμω δεν με αφήνει η Παλλάδα Αθηνά.)

Χωρίς λοιπόν να τρέμει ο Διομήδης ρίχνεται στην μάχη, στην οποία σκοτώνει τον Πάνδαρο και παρ' ολίγον να σκοτώσει και τον Αινεία. Στην περίπτωση μάλιστα του Πανδάρου είναι η ίδια η Αθηνά αυτή που κατευθύνει το βέλος του, αυτή την φορά όχι για να σώσει κάποιον από τους ευνοούμενους της αλλά για να σφραγίσει τον θάνατο του Πανδάρου. Το γεγονός πως η Αθηνά κατευθύνει το βέλος που σκοτώνει τον Πάνδαρο δεν μειώνει την αξία της δράσης του Διομήδους, αντιθέτως υπογραμμίζει τον θρίαμβό του¹⁴¹ (E 290 *Ὡς φάμενος προέηκε· βέλος δ' ἴθυνεν Ἀθήνη/* Έτσι είπε και έριξε· Το βέλος κατήθυνε η Αθηνά).

¹⁴⁰ Dietrich (1983) 54.

¹⁴¹ Kirk τόμ. II (1990) 89.

Στο σημείο αυτό η Αθηνά δεν φαίνεται να δείχνει κανένα έλεος για τον Πάνδαρο. Τον άνθρωπο αυτό έχει προηγουμένως χρησιμοποιήσει προκειμένου να συνεχιστεί ο πόλεμος. Ωστόσο τώρα που μοιάζει να μην της είναι πλέον χρήσιμος αλλά αντιθέτως να καθίσταται επικίνδυνος για τα σχέδιά της, φροντίζει να απαλλάξει τους Αχαιούς από την παρουσία του. Στην ραψωδία Δ, ο Πάνδαρος υπέπεσε σε αδίκημα καθώς έγινε επίορκος, επομένως πρέπει να τιμωρηθεί για την πράξη του αυτή και στο σημείο αυτό έρχεται η τιμωρία του (βλ. σελίδα 37).

Έχοντας σκοτώσει τον Πάνδαρο, ο Διομήδης προχωρά και εναντίον του Αινεία, τον οποίο θα είχε σκοτώσει αν δεν επενέβαινε και δεν τον έσωζε η μητέρα του Αφροδίτη. Στο σημείο αυτό έχει έρθει η ώρα για τον Διομήδη να φτάσει στην υπέρτατη δόξα, τραυματίζοντας μία θεά, σύμφωνα και με τις οδηγίες της Αθηνάς. Με τον τρόπο αυτό, η Αθηνά εκπληρώνει έναν διπλό σκοπό. Αρχικά δοξάζεται ο ήρωας που κατόρθωσε να τραυματίσει έναν θεό και στην συνέχεια η Αθηνά απαλλάσσεται από έναν ακόμη αντίπαλο θεό, σύμμαχο των Τρώων. Όπως σημειώνει και ο Αυλωνίτης¹⁴², ο Διομήδης σε ένα πρώτο επίπεδο τιμωρεί την Αφροδίτη τόσο για την τωρινή εμπλοκή της στην μάχη όσο και για τον προγενέστερο ρόλο της στην κρίση του Πάρη. Σε ένα δεύτερο, όμως, επίπεδο σταματά την δράση και την επιρροή της και την εκτοπίζει ολοκληρωτικά από το πεδίο της μάχης. Η Αφροδίτη συμβολίζει τον ερωτισμό και το ένστικτο που κυριαρχεί και καταδυναστεύει τον άνθρωπο¹⁴³. Από την άλλη η Αθηνά και ο Διομήδης συμβολίζουν την αρετή που πηγάζει από την λογική και την νηφάλια κρίση¹⁴⁴.

Η Αφροδίτη πηγαίνει στον Όλυμπο για να την περιθάψει η μητέρα της. Σε αυτό το θέαμα η Αθηνά και η Ήρα προσπαθούν να σταθούν πειραχτικά απέναντι στον Δία¹⁴⁵. Η Ήρα παραμένει βουβό πρόσωπο και είναι η Αθηνά αυτή που μιλά στον Δία.

*Ζεῦ πάτερ, ἢ ῥά τί μοι κεχολώσσαι, ὅττι κεν εἶπω;
ἢ μάλα δή τινα Κύπρις Ἀχαιϊάδων ἀνιεῖσα
Τρωσὶν ἅμα σπέσθαι, τοὺς νῦν ἔκπαυλ' ἐφίλησε,
τῶν τινα καρρέζουσα Ἀχαιϊάδων εὐπέπλων
πρὸς χρυσῆν περόνη καταμύζατο χεῖρα ἀραιήν.*

¹⁴² Αυλωνίτης (2010) 246.

¹⁴³ Stanley (1993) 80,81.

¹⁴⁴ Whitman (1958) 168-169, Willcock (1970) 6, Erbse (1987) 138, Stanley (1993) 85.

¹⁴⁵ E 417-418: Οι ρόλοι μοιάζει να έχουν αντιστραφεί. Η Αθηνά και η Ήρα είναι τώρα αυτές που θέλουν να πειράξουν τον Δία, ο οποίος τους συμπεριφέρθηκε ανάλογα στην ραψωδία Δ (Δ 5-7).

Δία πατέρα, μήπως θα χολωθείς μαζί μου για ό,τι πω;
Μήπως πιο πολύ η Κύπρις ξεσήκωσε κάποια από τις Αχαιίδες
τους Τρώες να ακολουθεί, αυτούς που τώρα λαμπρά αγάπησε,
και ενώ χάιδευε κάποια από τις Αχαιίδες με τα ωραία πέπλα
σε χρυσή περόνη κατέγδαρε το τρυφερό της χέρι.

(E 421-425)

Ο Δίας, ως πατέρας θεών και ανθρώπων, πιθανότατα γνωρίζει την αιτία του τραυματισμού της Αφροδίτης. Παρόλα αυτά, η Αθηνά, χωρίς ίχνος μεταμέλειας και με παντελή έλλειψη φόβου, απευθύνεται στον Δία και του παρουσιάζει μία άλλη εκδοχή για τον τραυματισμό της Αφροδίτης. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, η θεά της ομορφιάς είχε ένα ατύχημα ενώ ασχολούνταν με τις δουλειές που της αρμόζουν (E 422-425). Η αναφορά αυτή υποδηλώνει πως η Αφροδίτη θα ήταν άξια να τύχει συμπόνοιας σε μία τέτοια περίπτωση όχι όμως και στην περίπτωση που τραυματίστηκε ενώ έκανε κάτι που δεν ήταν στις αρμοδιότητές της να κάνει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η Αθηνά προσπαθεί να υποτιμήσει την Αφροδίτη, αλλά και να αποποιηθεί τις ευθύνες για τον τραυματισμό της, προβάλλοντας έμμεσα ως επιχείρημα ότι η τελευταία τραυματίστηκε γιατί βρέθηκε εκεί που δεν έπρεπε να βρίσκεται. Επιπροσθέτως, η Αθηνά αναφέρει πως το ατύχημα αυτό το έπαθε η Αφροδίτη ενώ έπειθε κάποια Αχαιίδα να ακολουθήσει τους Τρώες. Στο σημείο αυτό, υπάρχει έμμεση αναφορά στην κρίση του Πάρι και την στάση της Αφροδίτης σε αυτό το επεισόδιο, στάση που προκάλεσε την οργή της Ήρας και της Αθηνάς προς το πρόσωπό της¹⁴⁶. Θα ανέμενε κανείς πως η αντίδραση του Δία θα ήταν γεμάτη οργή, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει (E 426 *Ἵς φάτο, μείδησεν δὲ πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε*/Έτσι μίλησε, και χαμογέλασε ο πατέρας ανθρώπων και θεών).

Αντιθέτως ο Δίας χαμογελά¹⁴⁷. Μοιάζει να διασκεδάζει με την οξυδέρκεια και την ικανότητα της Αθηνάς, η δράση της οποίας πιθανότατα εξυπηρετούσε και τα δικά του σχέδια και την υπόσχεση που είχε δώσει στην Θέτιδα. Το γεγονός ότι ο Δίας δεν εξοργίζεται, δίνει την δυνατότητα να μείνει ο Διομήδης

¹⁴⁶ Kirk τόμ. II (1990) 105. Friedrich (1978) 61-62.

¹⁴⁷ Καναβού κ.α. (2020) 606.:Ανάλογο μειδίαμα του Δία εντοπίζεται και στο O 47-48, αυτή την φορά προς την Ήρα.

ατιμώρητος¹⁴⁸ και ελεύθερος να συνεχίσει την δράση του εναντίον των Τρώων. Επιπλέον, ο Δίας απευθύνεται στην Αφροδίτη και την προτρέπει να ασχοληθεί με τα έργα που εμπíπτουν στην δικαιοδοσία της, αφήνοντας τον πόλεμο να είναι ευθύνη του Άρη και της Αθηνάς¹⁴⁹ χωρίς όμως να την επιπλήττει ή να την τιμωρεί, κάτι που δείχνει πως κρατά ίσες αποστάσεις μεταξύ των δύο πλευρών¹⁵⁰.

Έχοντας αποδεσμεύσει προς ώρας τους Αχαιούς από τους θεϊκούς τους αντιπάλους, η Αθηνά αποσύρεται για λίγο από την ενεργό δράση και η μάχη συνεχίζεται. Χαρακτηριστικό της υπεροχής και του φόβου που ενέπνεε η Αθηνά ακόμα και στους άλλους θεούς είναι το γεγονός ότι ο Απόλλων προτρέπει τον Άρη να δράσει μόνο μετά την αποχώρησή της¹⁵¹. Η μάχη προχωρά και ο Έκτορας με τον Άρη στο πλευρό του ρίχονται στην μάχη και σκοτώνουν πολλούς Αχαιούς. Η Ήρα αναγνωρίζει τον κίνδυνο και προτρέπει την Αθηνά να αναλάβει δράση¹⁵².

*τοὺς δ' ὡς οὖν ἐνόησε θεὰ λευκώλενος Ἥρη
Ἄργείους ὀλέκοντας ἐνὶ κρατερῇ ὕσμίνῃ,
αὐτίκ' Ἀθηναίην ἔπεα πτερόεντα προσηύδα·
ὦ πόποι, αἰγιόχοιο Διὸς τέκος, Ἄτρυτώνη,
ἦ ῥ' ἄλλιον τὸν μῦθον ὑπέστημεν Μενελάω,
Ἵλιον ἐκπέρσαντ' εὐτείχεον ἀπονέεσθαι,
εἰ οὕτω μαίνεσθαι ἐάσομεν οὗλον Ἄρηα.
ἀλλ' ἄγε δὴ καὶ νῶϊ μεδώμεθα θούριδος ἀλκῆς.*

¹⁴⁸ Αξιοπερίεργο είναι το γεγονός ότι δεν γίνεται ούτε νύξη για τιμωρία του Διομήδους, ούτε η Αφροδίτη ούτε η Διώνη αλλά ούτε και ο Δίας φαίνεται να θέλουν κάτι τέτοιο. Ένας άνθρωπος που ξεπερνά τα όρια που του έχει θέσει η φύση του και στρέφεται εναντίον ενός θεού λογικά θα έπρεπε να οδηγηθεί στην τιμωρία του· ο Διομήδης, όμως, έδρασε με σωφροσύνη και υπάκουσε στην θεά [Κομνηνού-Κακριδή (1993) 52, Whitman (1958) 169, Gaisser (1969) 167, Andersen (1978) 68-69, 100, Edwards (2014) 277]. Ίσως το γεγονός ότι μένει ατιμώρητος μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι η ίδια η Αθηνά τού υπέδειξε να κινηθεί κατ' αυτό τον τρόπο και δεν το έκανε με δική του πρωτοβουλία. Ίσως πάλι ο αξιακός κώδικας και το θρησκευτικό αίσθημα της εποχής να μην θεωρεί κάτι τέτοιο ως ύβρη και συνεπώς κολάσιμο. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, θα υποδήλωνε πως βρισκόμαστε σε μία εποχή κατά την οποία δεν έχει διαμορφωθεί ακόμα η έννοια της ύβρεως. Μία άλλη πιθανή ερμηνεία είναι πως οι Αχαιοί γνώριζαν ποιοι θεοί τάσσονταν με τους Τρώες και επομένως στο πλαίσιο ενός πολέμου δεν θεωρούσαν ανίερο να πλήξουν τον εχθρό ακόμα και αν αυτός ήταν ένας θεός. Τέλος, ίσως η τιμωρία του Διομήδη έρχεται στο Λ 377, όπου τραυματίζεται και με αυτόν τον τρόπο αναγκάζεται να αποσυρθεί από την μάχη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η Αθηνά δεν ήταν δίπλα του για να αποτρέψει ή να επουλώσει το τραύμα που του στέρησε την συμμετοχή του στον πόλεμο. Ακόμα όμως και αν δεχτούμε τον τραυματισμό ως την τιμωρία του Διομήδους για την επίθεση στην Αφροδίτη και τον Άρη, παρατηρούμε ότι η τιμωρία του δεν ήταν ο θάνατος, όπως θα ανέμενε κανείς για έναν θεομάχο.

¹⁴⁹ E 428-430.

¹⁵⁰ Αυλωνίτης (2010) 267.

¹⁵¹ E 509-511.

¹⁵² Kirk τόμ. II (1990) 131.: Ανάλογη δράση αναλαμβάνει η Ήρα και στο Θ 350 κ.εξ.

Αυτούς όπως τους κατάλαβε η θεά λευκοχέρα Ήρα
Αργείους να σκοτώνουν στην δυνατή μάχη,
αμέσως προς την Αθηνά λόγια φτερωτά είπε·
Πω πω, παιδί του Δία που φέρει την αιγίδα, Ατρυτώνη,
ε, ψεύτικο λόγο υποσχεθήκαμε στον Μενέλαο,
πως το Ίλιον όταν θα εκπορθήσει το καλοτειχισμένο, θα γυρίσει,
αν έτσι να μαίνεται αφήσουμε τον καταστροφικό Άρη.
αλλά εμπρός να θυμηθούμε την άγρια δύναμή μας.

(E 711-718)

Ανησυχώντας για τους Αχαιούς η Ήρα προτρέπει την Αθηνά να θυμηθεί την υπόσχεση που έδωσαν στον Μενέλαο και την δύναμή τους. Σε αντίθεση με την δράση της στις ραψωδίες Β και Δ, εδώ η Ήρα δεν δίνει καμία συγκεκριμένη εντολή. Προτρέπει την Αθηνά, την αφυπνίζει αλλά δεν της λέει τι να κάνει. Ενώ έχει ήδη αναφερθεί η παρουσία της Ήρας σε αυτή την ραψωδία, στο σημείο αυτό είναι η πρώτη φορά που η ίδια η θεά μιλά. Στην συνέχεια μοιάζει περισσότερο σαν βοηθός της Αθηνάς παρά σαν εντολοδόχος της. Η Αθηνά, χωρίς να πει κάτι, συμφωνεί με την Ήρα, η οποία μαζί με την Ήβη, χωρίς να δεχτούν κάποια εντολή, ετοιμάζουν το άρμα της Αθηνάς.

*Ὡς ἔφατ', οὐδ' ἀπίθησε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη.
ἦ μὲν ἐποιομένη χρυσάμπυκας ἔντυεν ἵππους
Ἥρη πρέσβα θεὰ, θυγάτηρ μέγαλοιο Κρόνιοιο·
Ἥβη δ' ἄμφ' ὀχέεσσι θοῶς βάλε καμπύλα κύκλα
χάλκεα ὀκτάκνημα σιδηρέω ἄζονι ἀμφί·
τῶν ἦτοι χρυσέη ἴτυς ἄφθιτος, αὐτὰρ ὕπερθεν
χάλκε' ὀπίσσωτρα προσαρηρότα, θαῦμα ἰδέσθαι·
πλήμναι δ' ἀργύρου εἰσὶ περίδρομοι ἀμφοτέρωθεν·
δίφρος δὲ χρυσέοισι καὶ ἀργυρέοισιν ἰμᾶσιν
ἐντέταται, δοιαὶ δὲ περίδρομοι ἄντυγές εἰσι.
τοῦ δ' ἐξ ἀργύρεος ῥύμδος πέλεν· αὐτὰρ ἐπ' ἄκρῳ
δῆσεν χρύσειον καλὸν ζυγόν, ἐν δὲ λέπαθνα
κάλ' ἔβαλε χρύσει'· ὑπὸ δὲ ζυγὸν ἤγαγεν Ἥρη
ἵππους ὠκύποδας, μεμαυῖ' ἔριδος καὶ αὐτῆς.*

Ἔτσι μίλησε, και οὔτε απείθησε η θεά γλαυκώπιδα Αθηνά.
και εκείνη πηγαίνοντας τους χρυσοστέφανους ετοίμαζε ἵππους
η Ἥρα η σεβάσμια θεά, η κόρη του μεγάλου Κρόνου·
η Ἥβη στα οχήματα πάλι γρήγορα έβαλε καμπύλους τροχούς
χάλκινους, με οκτώ ακτίνες, στου σιδερένιου άξονα τις άκρες.
Γύρω από αυτά ο χρυσός ήταν άφθαρτος, κι από πάνω
τα χάλκινα περιβλήματα του τροχού ήταν προσαρμοσμένα, θαύμα να τα βλέπεις·
οι κεφαλές των τροχών με άργυρο περιτρέχονταν και από τις δύο πλευρές·
και δίφρος με χρυσούς και αργυρούς ιμάντες
ήταν ενταγμένος, και γύρω του είναι δύο λαβές.
Αργυρό ήταν το ξύλο της αμάξης· όμως στην άκρη
έδεσε χρυσό καλό ζυγό, και ιμάντες
όμορφους έβαλε χρυσούς· υπό τον ζυγό οδήγησε η Ἥρα
ἵππους γρήγορους στα πόδια, επιθυμώντας έριδα και αλαλαγμό.
(E 719-732)

Στο σημείο αυτό η Ἥρα κάνει χειρωνακτικές εργασίες και ετοιμάζει το άρμα της Αθηνάς σε συνεργασία με την Ἥβη. Όπως σημειώνει ο Kirk, οι προετοιμασίες μοιάζουν με τις αντίστοιχες προετοιμασίες της Ἥρας και της Αθηνάς στην ραψωδία Θ, όπου όμως τις σταματά ο Δίας¹⁵³. Με μια πρώτη ματιά, θα έμοιαζε σαν η Ἥρα από κοινού με την Ἥβη να υπηρετούν την Αθηνά· στην πραγματικότητα όμως, η τελευταία δεν έχει δώσει καμία εντολή να της ετοιμάσουν το άρμα της. Αντιθέτως, η Ἥρα με δική της πρωτοβουλία, προχωρά πέρα από την συμβουλή που ήδη έδωσε στην Αθηνά και προωθεί έμπρακτα την πραγμάτωσή της, όχι γιατί κάποιος της το υπαγόρευσε αλλά γιατί διψούσε για έριδα και αλαλαγμό. Η Αθηνά δεν έχει καμία συζήτηση με την Ἥρα και συνεχίζει προς τον δρόμο που με τις πράξεις της αυτή της υπέδειξε. Έτσι, βγάζει το πέπλο που φορούσε και θωρακίζεται με όπλα, έτοιμη για τον πόλεμο.

*Αὐτὰρ Ἀθηναίη κούρη Διὸς αἰγιόχοιο
πέπλον μὲν κατέχευεν ἑανὸν πατρὸς ἐπ' οὔδει*

¹⁵³ Kirk τόμ. II (1990) 132.. Θ 350-444: Η Ἥρα παροτρύνει την Αθηνά να λυπηθούν τους Αχαιοὺς και να κάνουν κάτι για να τους βοηθήσουν. Η τελευταία λέει στην Ἥρα να της ετοιμάσει το άρμα της έως ότου η ίδια φορέσει την πανοπλία της. Τότε ο Δίας καταλαβαίνει την δράση τους και προσπαθεί να τις σταματήσει, ενώ και οι δύο θεές αναγκάζονται να υποχωρήσουν.

*ποικίλον, ὄν ῥ' αὐτὴ ποιήσατο καὶ κάμε χερσίν,
ἢ δὲ χιτῶν' ἐνδύσα Διὸς νεφεληγερέταο
τεύχεσιν ἐς πόλεμον θωρήσσετο δακρυόεντα.*

Αμέσως η Αθηνά, η κόρη του Δία που φέρει την αιγίδα
το πέπλο να χυθεί άφησε στου πατρός της το κατώφλι
το ποικίλο, που αυτή έφτιαξε και έπλασε με τα χέρια της,
εκείνη χιτώνα ντύθηκε του Δία νεφεληγερέτη
με όπλα για τον πόλεμο που φέρνει δάκρυα θωρακίσθηκε.
(E 733-737)

Σημειώνεται μια μετάβαση από την μία ιδιότητα της Αθηνάς στην άλλη. Η
θεά εγκαταλείπει το πέπλο που η ίδια κατασκεύασε, στο κατώφλι του πατέρα της και
ενδύεται τα όπλα της προκειμένου να μεταφερθεί στο πεδίο της μάχης. Μοιάζει σαν η
Αθηνά, η προστάτιδα των τεχνών και της υφαντουργίας να εγκαταλείπει προσωρινά
τον ρόλο της αυτό και να μετατρέπεται στην θεά του λελογισμένου πολέμου. Μόλις η
Αθηνά είναι έτοιμη και πάνοπλη, η Ήρα αναλαμβάνει και πάλι δράση.

*ἼΗρη δὲ μάλιστα θοῶς ἐπεμαίετ' ἄρ' ἵππους·
αὐτόμαται δὲ πύλαι μύκον οὐρανοῦ ἅς ἔχον ὼραι,
τῆς ἐπιτέτραπται μέγας οὐρανὸς Οὐλύμπός τε
ἡμὲν ἀνακλῖναι πυκινὸν νέφος ἢ δ' ἐπιθεῖναι.
τῇ ῥα δι' αὐτάων κεντρηνεκέας ἔχον ἵππους·*

Η Ήρα με μαστίγιο γρήγορα χτύπησε αμέσως τους ίππους·
αυτόματα οι πύλες άνοιξαν του ουρανού, τις οποίες έχουν οι Ώρες,
γιατί σε αυτές έχει ανατεθεί τον μέγα ουρανό και τον Όλυμπο
να ανοίγουν με πυκνό νέφος και να κλείνουν.
ανάμεσα από αυτές πέρασαν οι διεγερμένοι ίπποι·
(E 748-752¹⁵⁴)

Στο σημείο αυτό η Ήρα μοιάζει να λειτουργεί ως ηνίοχος, μολονότι δεν έχει
δεχτεί καμία εντολή να δράσει έτσι. Αντιθέτως, έχει πάρει την απόφαση να βοηθήσει
τους Αχαιούς και διψά για πόλεμο. Έτσι, δεν μένει απλώς στην συμβουλή της προς

¹⁵⁴ Οι στίχοι αυτοί επαναλαμβάνονται αυτούσιοι και στο Θ 392-395.

την Αθηνά αλλά αναλαμβάνει και ενεργό δράση. Σε ό,τι αφορά τα ολύμπια πράγματα μοιάζει να γνωρίζει και από πολεμικές προετοιμασίες. Στον κόσμο, όμως, των ανθρώπων δεν κατεβαίνει η ίδια, αλλά προτρέπει την Αθηνά να πάει και να εκπληρώσει την επιθυμία και των δύο τους. Στέκεται έμπρακτα στο πλευρό της Αθηνάς αναλαμβάνοντας την προετοιμασία του εξοπλισμού της.

Έπειτα, λίγο πριν η Αθηνά με το άρμα της αποχωρήσει από τον Όλυμπο, η Ήρα σταματά το άρμα και στρέφεται προς τον Δία.

*ἔνθ' ἵππους στήσασα θεὰ λευκώλενος Ἥρη
Ζῆν' ὕπατον Κρονίδην ἐξείρετο καὶ προσέειπε·
Ζεῦ πάτερ οὐ νεμεσίζη Ἄρη τάδε καρτερὰ ἔργα
ὀσσάτιόν τε καὶ οἶον ἀπόλεσε λαὸν Ἀχαιῶν
μὰν ἀτὰρ οὐ κατὰ κόσμον ἐμοὶ δ' ἄχος, οἳ δὲ ἔκηλοι
τέρπονται Κύπρις τε καὶ ἀργυρότοξος Ἀπόλλων
ἄφρονα τοῦτον ἀνέντες, ὅς οὔ τινα οἶδε θέμιστα;
Ζεῦ πάτερ ἦ ῥά τί μοι κεχολώσεται, αἶ κεν Ἄρηα
λυγρῶς πεπληγυῖα μάχης ἐξαποδίωμαι;*

Εκεί τους ἵππους ἐστήσε η θεά λευκοχέρα Ήρα και τον Δία ὕπατο Κρονίδη ρώτησε και του εἶπε·
Δία πατέρα, δεν θυμώνεις με του Ἄρη αυτά τα δυνατά ἔργα που τόσο πολύ και τέτοιου εἶδους σκότωσε λαὸ των Αχαιῶν ἀνόητα, ἀπρεπα, βάρος σε ἐμένα, ἐνὼ ἀτάραχοι χαίρονται η Κύπρις και ο ἀργυρότοξος Ἀπόλλων ἀφού ἀφησαν αὐτὸν τον ἀφρονα, ο οποίος δεν ξέρει ἀπὸ νόμους;
Δία πατέρα, στα ἀλήθεια θα μου θυμώσεις, ἀν τον Ἄρη ἀλύπητα ἀφού πλήξω, ἀπὸ την μάχη τον βγάλω;
(E 755-762)

Ἡ Ήρα ἀπευθύνεται στον Δία, ο οποίος ἔχει προηγουμένως συμφωνήσει να σταλεί η Αθηνά και να προσπαθήσει να συνεχιστεῖ ο πόλεμος¹⁵⁵, χωρίς ὅμως να ἔχει προβεί σε καμία ρητὴ δήλωση ὅτι συναινεί στην ολοκληρωτικὴ καταστροφή της Τροίας. Ἡ θεά ἀναρωτιέται πὼς εἶναι δυνατόν ο Δίας να μην οργίζεται με αὐτά που

¹⁵⁵ Δ 68-72.

κάνει τώρα ο Άρης και ταυτόχρονα να επιτρέπει να χαίρονται η Αφροδίτη και ο Απόλλων με τα όσα συμβαίνουν. Πάνω σε αυτό δομεί το επιχείρημα με το οποίο προσπαθεί να αποφύγει την ενδεχόμενη οργή του από την μελλοντική δράση της Αθηνάς. Από την στιγμή που ο Δίας δεν εξοργίζεται με τον Άρη, ο οποίος δρα ενάντια στους νόμους, δεν θα πρέπει να οργιστεί και με την ίδια όταν αυτή χτυπήσει τον θεό του πολέμου και τον βγάλει εκτός μάχης. Με τον τρόπο αυτό μοιάζει σαν η Ήρα να προσπαθεί να προλάβει μία ενδεχόμενη αντίδραση του Δία αλλά συνάμα και να διερευνήσει τις διαθέσεις του για να κρίνει αν αυτός εξακολουθεί να είναι με το μέρος των Αχαιών.

Τα λόγια της Ήρας θα ταίριαζαν καλύτερα στην Αθηνά. Στον λόγο της αποκαλεί δύο φορές τον Δία πατέρα (E 757, 761), ενώ μιλά για την επικείμενη δράση εναντίον του Άρη σε α' ενικό πρόσωπο (*έμοί, μοι, έξαποδίωμαι*) σαν να πρόκειται να το κάνει η ίδια. Αυτή όμως που είναι κόρη του Δία είναι η Αθηνά και μάλιστα είναι αυτή που θα κατέβει στο πεδίο της μάχης και θα κάνει όλα όσα προαναγγέλλονται. Η Αθηνά είναι παρούσα στον διάλογο Ήρας και Δία, παραμένει όμως βουβό πρόσωπο (E 755-762). Η Ήρα θα μπορούσε στο σημείο αυτό να μιλά εξ ονόματος και των δύο, κάτι τέτοιο όμως δεν φαίνεται μέσα από την επιλογή του ρηματικού προσώπου. Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι η Ήρα αναλαμβάνει την πλήρη ευθύνη και τις συνέπειες της επικείμενης δράσης της Αθηνάς, αφενός για να δείξει ότι πρόκειται για πράξη που βρίσκει σύμφωνο το άρχον ζεύγος των Ολυμπίων και αφετέρου, σε περίπτωση που ο Δίας οργιστεί, να υποστεί η ίδια τις συνέπειες και η Αθηνά να μπορέσει να συνεχίσει μόνη της τα όσα σχεδιάζουν. Στην συνέχεια ο Δίας συμφωνεί και δίνει στην Ήρα την εντολή να στείλει την Αθηνά να πράξει αυτά που είτε η Ήρα¹⁵⁶. Επομένως ο λόγος της Ήρας θα μπορούσε να λειτουργήσει και υπό την έννοια ότι η θεά προσπαθεί να κάνει την επιθυμία της να φανεί σαν απόφαση του Δία.

Ήρα και Αθηνά στην προσπάθειά τους να οδηγήσουν τον Διομήδη στην αριστεία και να συνδράμουν έμπρακτα τους Αχαιούς κατεβαίνουν στο πεδίο της μάχης. Από κοινού προχωρούν σαν περιστέρους, όπως περιγράφεται μέσα από μία μοναδική στον Όμηρο παρομοίωση (E 778), που όπως σημειώνει ο Kirk¹⁵⁷ δεν εντοπίζεται ξανά πριν τον Καλλίμαχο. Το περπάτημα των δύο θεαινών παρομοιάζεται με αυτό δύο δειλών περιστερών, εικόνα που δεν συνάδει με την μέχρι τώρα δυναμική

¹⁵⁶ E 765-766.

¹⁵⁷ Kirk τόμ II (1990) 139.

και αποφασιστική στάση τους και με όσα θα ακολουθήσουν. Ο Kirk¹⁵⁸ υπογραμμίζει πως πρόκειται μάλλον για κωμική και όχι δηλωτική απεικόνιση της κίνησης των θεαινών. Το περιεχόμενο και ο συμβολισμός της παρομοίωσης αυτής δεν αποτελεί αντικείμενο μελέτης του παρόντος πονήματος, ωστόσο φαίνεται να αποτελεί μία επισφράγιση της κοινής επιτυχημένης δράσης των δύο θεαινών.

Έχοντας πλέον κατέβει στον κόσμο των ανθρώπων οι δύο θεές εμπνέουν θάρρος στους Αχαιούς ώστε να τους οδηγήσουν στην μάχη ως νικητές. Πρώτη μιλά η Ήρα απευθυνόμενη προς όλους τους Αχαιούς.

*αἰδῶς Ἀργεῖοι κάκ' ἐλέγχεα εἶδος ἀγητοί·
ὄφρα μὲν ἐς πόλεμον πωλέσκετο δῖος Ἀχιλλεύς,
οὐδέ ποτε Τρῶες πρὸ πυλάων Δαρδανιάων
οἴχνεσκον· κείνου γὰρ ἐδείδισαν ὄβριμον ἔγχος·
νῦν δὲ ἐκὰς πόλιος κοίλης ἐπὶ νησι μάχονται.
Ὡς εἶποῦσ' ὄτρυνε μένος καὶ θυμὸν ἐκάστου.*

Ντροπή Αργεῖοι ντροπιασμένοι, στην όψη ωραίοι·
όταν στον πόλεμο τριγύριζε ο θεϊκός Αχιλλέας,
ουδέποτε οι Τρῶες μπροστά στις πύλες των Δαρδανίων
έρχονταν· γιατί εκείνου φοβούνταν το βαρύ ξίφος·
τώρα όμως, μακριά από την πόλη στα κοίλα πλοία μάχονται.
Έτσι αφού μίλησε παρότρυνε το μένος και την ψυχή του καθενός.
(E 787-792)

Στα λόγια της αυτά, η Ήρα εκφράζει φανερά αυτό που νιώθουν οι Αχαιοί και τους κρατά πίσω. Οι Αχαιοί στερούνται τον άριστο πολεμιστή τους, τον Αχιλλέα, τον οποίο φοβούμενοι οι αντίπαλοι δεν τολμούσαν ούτε καν να πλησιάσουν στα τείχη. Η απουσία αυτή έχει κλονίσει τους Αχαιούς, οι οποίοι δεν πηγαίνουν με την ίδια αυτοπεποίθηση στην μάχη. Με τα λόγια αυτά, η Ήρα εγείρει τον *θυμό* τους και τους ξεσηκώνει ώστε να αποδείξουν ότι μπορούν να τα καταφέρουν και χωρίς εκείνον.

Το αίσθημα όμως αυτό θα ενισχυθεί και θα ισχυροποιηθεί μόνο εάν βρεθεί ένας άξιος αντικαταστάτης του Αχιλλέα. Αυτό ακριβώς φροντίζει να κάνει η Αθηνά με τον

¹⁵⁸ Kirk τόμ II (1990) 139.

Διομήδη. Η θεά έχει ήδη ωθήσει τον ήρωα προς αυτή την κατεύθυνση και τώρα θα διασφαλίσει ότι αυτός δεν πρόκειται να υποχωρήσει. Έτσι η Αθηνά μιλά στον Διομήδη.

ἢ ὀλίγον οἷ παῖδα ἐοικότα γείνατο Τυδεύς.
Τυδεύς τοι μικρὸς μὲν ἔην δέμας, ἀλλὰ μαχητῆς·
καὶ ῥ' ὅτε πέρ μιν ἐγὼ πολεμίζειν οὐκ εἴασκον
οὐδ' ἐκπαιφάσσειν, ὅτε τ' ἤλυθε νόσφιν Ἀχαιῶν
ἄγγελος ἐς Θήβας πολέας μετὰ Καδμείωνας·
δαίνυσθαί μιν ἄνωγον ἐνὶ μεγάροισιν ἔκηλον·
αὐτὰρ ὁ θυμὸν ἔχων ὄν καρτερὸν ὡς τὸ πάρος περ
κούρους Καδμείων προκαλίζετο, πάντα δ' ἐνίκα
ῥηϊδίως· τοίη οἱ ἐγὼν ἐπιτάρροθος ἦα.
σοὶ δ' ἦτοι μὲν ἐγὼ παρά θ' ἵσταμαι ἠδὲ φυλάσσω,
καὶ σε προφρονέως κέλομαι Τρώεσσι μάχεσθαι·
ἀλλὰ σευ ἢ κάματος πολυᾷζ γυῖα δέδυκεν
ἢ νύ σέ που δέος ἴσχει ἀκήριον· οὐ σύ γ' ἔπειτα
Τυδέος ἔκγονός ἐσσι δαΐφρονος Οἰνεΐδαο.

Λίγο το παιδί που γέννησε, του μοιάζει του Τυδέα.
Ο Τυδέας μικρός ήταν στο ύψος, αλλά μαχητής·
και τότε εγώ να πολεμά δεν τον άφηνα
ούτε να φανεί, όταν ήρθε μακριά από τους Αχαιούς
αγγελιοφόρος στην Θήβα μεταξύ πολλών Καδμείων·
να τρώει τον πρόσταζα στα μέγαρα ήσυχα·
όμως αυτός ψυχή έχοντας δυνατή όπως και πριν βέβαια
τους γιους των Καδμείων προκαλούσε, και σε όλα νικούσε
εύκολα· τέτοιου είδους εγώ βοηθός του ήμουν.
Και σε εσένα εγώ δίπλα στέκομαι και σε φυλάω,
και εσένα προφανώς διατάζω τους Τρώες να μάχεσαι·
αλλά εσένα ή κάματος βαρύς τα γόνατά σου βάρυνε
ή κάποιο ξέψυχο δέος σε κατέχει· μα εσύ έπειτα
του Τυδέως απόγονος δεν θα είσαι , του γενναίου γιου του Οινέως.
(E 800-813)

Η Αθηνά έχει ως στόχο να ξεσηκώσει τον Διομήδη και να του δώσει δύναμη. Ο λόγος της δομείται αριστοτεχνικά. Αρχικά η θεά προσπαθεί να πειστώσει τον ήρωα, λέγοντάς του πως δεν μοιάζει καθόλου στον πατέρα του¹⁵⁹. Η διαφορά τους δεν έγκειται στην εξωτερική τους εμφάνιση αλλά στο ότι ο Τυδέας πολέμησε ακόμα και όταν η Αθηνά του το είχε απαγορεύσει, ενώ ο Διομήδης, αν και έχει την θεά με το μέρος του, μοιάζει να δειλιάζει. Η ψυχολογική ανάγκη να ανταποκριθεί κανείς στα κατορθώματα των προγόνων του και να φανεί με αυτό τον τρόπο αντάξιός τους πρέπει να ήταν έμφυτη στον Διομήδη¹⁶⁰. Αυτό ακριβώς εκμεταλλεύεται η Αθηνά προκειμένου να τον ξεσηκώσει και να τον ρίξει στο πεδίο της μάχης. Στην συνέχεια, η θεά του υπενθυμίζει το ένδοξο παρελθόν του πατέρα του, υπογραμμίζοντας πως η ίδια στάθηκε αρωγός του, κάτι το οποίο θα κάνει και με τον Διομήδη. Ο πατέρας του Διομήδη, ο Τυδέας, πολέμησε γενναία στην εκστρατεία των επτά εναντίον της Θήβας και οι επιτυχίες του εκεί πρέπει τώρα να αποτελέσουν παράδειγμα προς μίμηση για τον γιο του¹⁶¹. Οφείλει να φανεί άξιος συνεχιστής της γενιάς του και να επιδείξει θάρρος στο πεδίο της μάχης. Είναι δυνατός και ταυτόχρονα έχει την θεϊκή πρόνοια με το μέρος του. Μόνο, όμως, αν ριχτεί με σθένος και μανία στην μάχη που θα τον δοξάσει θα αποδειχθεί αντάξιος συνεχιστής της γενιάς του. Στο σημείο αυτό, η Αθηνά ολοκληρώνει αυτό που ξεκίνησε ήδη από τους πρώτους στίχους της υπό εξέταση ραψωδίας. Οδηγεί τον Διομήδη, στο να βγάλει στην επιφάνεια ένα χαρακτηριστικό που έχει από την φύση του, να φανεί ότι είναι άριστος στα μάτια των Αχαιών, καλύπτοντας κατ' αυτό τον τρόπο την θέση του καλύτερου πολεμιστή που έχει ορφανέψει ύστερα από την απόσυρση του Αχιλλέα, απώλεια η οποία επηρεάζει αρνητικά τους Αχαιούς και περιορίζει τον φόβο των Τρώων.

Ο Διομήδης απαντά στην θεά. Παίρνει θάρρος αλλά συνάμα γνωρίζει πως δίπλα στους Τρώες πολεμά ο θεός Άρης και σύμφωνα με τις συμβουλές που του είχε δώσει προηγουμένως η ίδια η Αθηνά ο μόνος θεός που του επιτρεπόταν να χτυπήσει ήταν η Αφροδίτη. Έτσι η Αθηνά παίρνει εκ νέου τον λόγο και ανανεώνει τις συμβουλές που του δίνει.

*Τυδεΐδη Διόμηδες ἐμῶ κεχαρισμένε θυμῶ
μήτε σύ γ' Ἄρηα τό γε δείδιθι μήτε τιν' ἄλλον*

¹⁵⁹ Alden (2000) 115: Το παράδειγμα του πατέρα του, προβάλλεται δύο φορές στον Διομήδη προκειμένου αυτός να πειστεί να πολεμήσει: εδώ και στο Δ 370-400 από τον Αγαμέμνονα.

¹⁶⁰ Alden (2000) 114.

¹⁶¹ Alden (2000) 112.

*ἀθανάτων, τοίη τοι ἐγὼν ἐπιτάρροθός εἰμι·
ἀλλ' ἄγ' ἐπ' Ἄρηι πρώτῳ ἔχε μόνυχας ἵππους,
τύψον δὲ σχεδίην μηδ' ἄζεο θοῦρον Ἄρηα
τοῦτον μαινόμενον, τυκτὸν κακόν, ἀλλοπρόσαλλον,
ὃς πρόφην μὲν ἐμοί τε καὶ Ἥρῃ στεῦτ' ἀγορεύων
Τρωσὶ μαχήσεσθαι, ἀτὰρ Ἀργείοισιν ἀρήξειν,
νῦν δὲ μετὰ Τρώεσσιν ὀμιλεῖ, τῶν δὲ λέλασται.*

Γιε του Τυδέα, Διομήδη, που ευχαριστεῖς την ψυχή μου
μήτε για τον Ἄρη να σε πιάνει δέος μήτε για κάποιον άλλο
από τους αθανάτους, δική σου εγώ βοηθός είμαι·
αλλά εμπρός εναντίον του Ἄρη πρώτα να έχεις τους μονόνυχες ἵππους,
χτύπα τον από κοντά και να μην φοβηθείς τον ορμητικό Ἄρη
τον μαινόμενο, τον γεννημένο κακό, τον αλλοπρόσαλλο,
ο οποίος προηγουμένως σε εμένα και στην Ἥρα στάθηκε λέγοντας
πως τους Τρώες θα πολεμά, και στους Αργείους θα είναι βοηθός,
τώρα όμως με τους Τρώες συναναστρέφεται, και τους άλλους ξεχνά.
(E 826-834)

Στο σημείο αυτό η Αθηνά συμβουλεύει εκ νέου τον Διομήδη. Ενώ αρχικά του είχε πει να μην πολεμά εναντίον θεών, παρά μόνο εναντίον της Αφροδίτης, τώρα τον συμβουλεύει να κινηθεί εναντίον του Ἄρη. Ταυτόχρονα τον διαβεβαιώνει ότι στην προσπάθειά του αυτή η ίδια θα είναι βοηθός του. Το ότι τον προτρέπει να κινηθεί εναντίον του Ἄρη σε αυτό το σημείο, μπορεί να ερμηνευθεί με διάφορους τρόπους. Αρχικά, θα μπορούσε να θεωρηθεί πως ο Ἄρης παραβίασε την συμφωνία με την Αθηνά για αποχή από την μάχη¹⁶² και ότι συμάχησε με τον Απόλλωνα εν απουσία της προκειμένου να βοηθήσουν τους Τρώες¹⁶³, άρα είναι ξεκάθαρα εχθρός. Μέσα από τα λόγια της, η Αθηνά φαίνεται να θεωρεί τον Ἄρη προδότη, μιας και αναφέρει πως άλλοτε ήταν με την ίδια και την Ἥρα και έλεγε ότι θα βοηθήσει τους Αχαιούς και τώρα έχει ταχθεί με το μέρος των Τρώων. Σύμφωνα με τον Kirk¹⁶⁴, η υπόσχεση του

¹⁶² E 29-34.

¹⁶³ E 506-511.

¹⁶⁴ Kirk τόμ. II (1990)145.

Άρη στην οποία αναφέρεται η Αθηνά εντοπίζεται μόνο μία φορά μέσα στην *Ιλιάδα*¹⁶⁵ και θεωρείται μεταγενέστερη επινόηση γιατί πέρα από τον συσχετισμό του με την κατασκευή των τειχών της Θήβας, ο Άρης συνδέεται περισσότερο με την Τροία (η σχέση του με την Θράκη μοιάζει περισσότερο τρωϊκή και λιγότερο αχαιϊκή, ενώ η ερωμένη του Αφροδίτη είναι μητέρα του Τρώα Αινεία). Η πράξη της αυτή ερμηνεύεται καλύτερα αν αναλογιστεί κανείς πως έχει εξασφαλίσει την συγκατάθεση του Δία να χτυπήσει και να διώξει από την μάχη τον Άρη¹⁶⁶. Ωστόσο, η συγκατάθεση αυτή καλύπτει την περίπτωση κατά την οποία ο Άρης θα βληθεί από την ίδια την Αθηνά και όχι από κάποιον θνητό. Αυτά δεν τα γνωρίζει ο Διομήδης και δεν του τα ανακοινώνει η Αθηνά. Αυτό που κάνει η θεά είναι να του δώσει την συγκατάθεσή της να στραφεί εναντίον ενός θεού και ταυτόχρονα να του προσφέρει την βοήθειά της. Η δράση αυτή θα οδηγήσει στην διαμόρφωση δύο αντίπαλων πλευρών· από τη μία είναι οι Τρώες, με άριστο πολεμιστή τους τον Έκτορα, στο πλευρό του οποίου αγωνίζεται ο Άρης και από την άλλη είναι οι Αχαιοί, με άριστο πολεμιστή, όπως αναδεικνύεται στην παρούσα ραψωδία, τον Διομήδη και την Αθηνά να πολεμά στο πλευρό του. Αυτό το σχήμα γνωρίζουν οι άνθρωποι· αυτό που δεν γνωρίζουν είναι πως η Αθηνά, έχει εξασφαλίσει την άδεια του Δία να αφαιρέσει την θεϊκή εύνοια από το πλευρό των Τρώων και να δώσει έτσι προβάδισμα στους Αχαιούς.

Ύστερα από τον λόγο της Αθηνάς, ο Διομήδης έχει πειστεί. Έτσι, άριστος πολεμιστής από κοινού με την θεά-αρωγό ρίχνονται στην μάχη.

μέγα δ' ἔβραχε φήγινος ἄζων

βριθοσύνη· δεινήν γὰρ ἄγεν θεὸν ἄνδρά τ' ἄριστον.

Και έντονα βρυχήθηκε ο δρύινος ἄξονας
από το βάρος· γιατί μετέφερε φοβερό θεό και άνδρα άριστο.
(E 838-839)

Η εικόνα της Αθηνάς και του Διομήδους πάνω στο άρμα του συνοψίζει όλη την δράση της θεάς στην ραψωδία Ε. Η Αθηνά χαρακτηρίζεται ως *δεινή*, μια φοβερή θεά που επιθυμεί την συνέχιση του πολέμου, οδηγεί τα πράγματα προς αυτή την κατεύθυνση, και όταν χρειαστεί ρίχνεται στο πεδίο της μάχης για να βοηθήσει τους

¹⁶⁵ Φ 413-415: *ἢ τοι χωρομένη κακὰ μίθεται οὐνεκ' Ἀχαιοὺς/κάλλιπες, αὐτὰρ Τρωσὶν ὑπερφιάλοισιν ἁμύνεις./Ὡς ἄρα φωνήσασα πάλιν τρέπεν ὄσσε φαεινώ·.*

¹⁶⁶ E 765-766.

αγαπημένους της. Ο στόχος της ήταν να αναδειχθεί η γενναιότητα του Διομήδους και ο ήρωας να αριστεύσει, κάτι το οποίο επετεύχθη, όπως φαίνεται και μέσα από τον χαρακτηρισμό του ήρωα ως *ἄνδρα ἄριστον*.

Ο πόλεμος έχει περάσει πλέον σε αρκετά κρίσιμη καμπή. Τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα αγωνίζονται μανιασμένα και άνθρωποι και θεοί ρίχνονται στην μάχη. Σε κάποια στιγμή ο Άρης στρέφεται εναντίον του Διομήδους και φθάνει πολύ κοντά στο να του αφαιρέσει την ζωή, κάτι το οποίο δεν είναι δυνατόν να επιτρέψει η Αθηνά.

*οἱ δ' ὅτε δὴ σχεδὸν ἦσαν ἐπ' ἀλλήλοισιν ἰόντες,
πρόσθεν Ἄρης ὠρέξαθ' ὑπὲρ ζυγὸν ἠνία θ' ἵππων
ἔγχεϊ χαλκείῳ μεμαῶς ἀπὸ θυμὸν ἐλέσθαι·
καὶ τό γε χειρὶ λαβοῦσα θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη
ᾧσεν ὑπὲκ δίφροιο ἐτώσιον ἀἶχθῆναι.
δεύτερος αὖθ' ὠρμᾶτο βοῆν ἀγαθὸς Διομήδης
ἔγχεϊ χαλκείῳ· ἐπέρεισε δὲ Παλλὰς Ἀθήνη
νείατον ἐς κενεῶνα ὅθι ζωννύσκετο μήτηρ·
τῇ ρά μιν οὔτα τυχόν, διὰ δὲ χροῶ καλὸν ἔδαψεν,
ἐκ δὲ δόρυ σπάσεν αὖτις· ὁ δ' ἔβραχε χάλκεος Ἄρης
ὅσσόν τ' ἐννεάχιλοι ἐπίαχον ἢ δεκάχιλοι
ἀνέρες ἐν πολέμῳ ἔριδα ζυνάγοντες Ἄρης.
τοὺς δ' ἄρ' ὑπὸ τρόμος εἶλεν Ἀχαιοὺς τε Τρῶάς τε
δείσαντας· τόσον ἔβραχ' Ἄρης ἄτος πολέμοιο.*

Αυτοί όταν έφθασαν σχεδόν κοντά ο ένας στον άλλον, μπροστά ο Άρης άπλωσε επάνω στον ζυγό και τα ηνία των ίππων το ξίφος το χάλκινο επιθυμώντας την ψυχή να του αφαιρέσει· και αυτό με το χέρι καθώς το πήρε η θεά γλαυκώπις Αθηνά το έδιωξε μακριά από το πολεμικό άρμα άστοχο να πάει. Δεύτερος αμέσως όρμησε ο καλός στην βοή Διομήδης με ξίφος χάλκινο· και το πέρασε η Παλλάδα Αθηνά στο κατώτατο μέρος του λαγονιού, όπου ζωνόταν την μήτρα· εκεί χτυπώντας πέτυχε, και το όμορφό του δέρμα έσκισε, και το δόρυ έσπασε αμέσως· Αυτός βρυχήθηκε ο χάλκινος Άρης όσο ακούγονταν εννέα χιλιάδες ή δέκα χιλιάδες

άνδρες, όταν στον πόλεμο στην έριδα του Άρη μαζεύονται.

Αυτούς συνάμα τρόμος τούς κατέλαβε και τους Αχαιούς και τους Τρώες καθώς φοβήθηκαν· τόσο βρυχήθηκε ο Άρης ο ακόρεστος στον πόλεμο.

(E 850-863)

Η Αθηνά σώζει τον Διομήδη και τραυματίζει τον Άρη. Δεν τραυματίζει τον Άρη για να σώσει τον Διομήδη. Ο τραυματισμός του θεού είναι προσχεδιασμένος και μάλιστα η θεά, με την συμμετοχή και της Ήρας, έχει πάρει την άδεια του Δία για να το πετύχει αυτό. Ο θεός του πολέμου βγάζει τόσο δυνατή κραυγή που τρομάζει Αχαιούς και Τρώες. Με τον τραυματισμό αυτό ο Άρης απομακρύνεται από τον πόλεμο και έτσι από τη μία οι Τρώες μετρούν ένα λιγότερο σύμμαχο, και συγκεκριμένα θεϊκό σύμμαχο, και από την άλλη οι Αχαιοί έχουν έναν ήρωα που έχει καταφέρει να πλήξει, είτε ο ίδιος είτε μέσω του θεού που τον βοηθά, πέρα από σημαντικούς ανθρώπους και δύο θεούς. Πληρούνται πλέον όλες οι προϋποθέσεις για να συνεχιστεί ο πόλεμος με τέτοιο τρόπο ώστε να δοξασθούν οι Αχαιοί.

Ύστερα από αυτά ο Άρης πηγαίνει στον Όλυμπο και παραπονιέται στον Δία για όσα συμβαίνουν. Απαντώντας του, ο πατέρας ανθρώπων και θεών του δίνει δύο πληροφορίες και προχωρά σε μία παραδοχή: η πρώτη πληροφορία είναι πως ο Άρης τού είναι μισητός, η δεύτερη πως ό,τι παθαίνει τώρα είναι σχέδιο της μητέρας του, της Ήρας· τέλος, παραδέχεται πως ο ίδιος δύσκολα δαμάζει με λόγια την Ήρα (E 893 *"Ηρης· τήν μὲν ἐγὼ σπουδῆ δάμνημ' ἐπέεσσι·/ της Ήρας· αυτήν ἐγὼ δύσκολα δαμάζω με λόγια·*).

Ο Δίας παραδέχεται πως μισεί τον Άρη αλλά δεν αναλαμβάνει την ευθύνη για όσα αυτός παθαίνει. Ο Άρης με τα λόγια του αποδίδει ορθώς τον υπαίτιο για τον τραυματισμό του, δηλαδή την Αθηνά, όμως ο Δίας επιλέγει να αγνοήσει αυτή την κατηγορία γιατί αν την αποδεχόταν τότε και ο ίδιος θα εμπλεκόταν άμεσα¹⁶⁷. Αντιθέτως, αποδίδει τα πάθη του θεού του πολέμου στην οργή της Ήρας. Η παραδοχή, του ότι δεν την ελέγχει εύκολα, υπονοεί ότι ο Δίας μπορεί να ελέγξει την οργή της είτε δύσκολα με λόγια είτε εύκολα με κάτι ισχυρότερο από τα λόγια. Αναγνωρίζει τον δυναμισμό της Ήρας, την οποία βγάζει στο προσκήνιο της δράσης, παραλείποντας το γεγονός πως έχει ήδη συναινέσει στην δράση της. Η στάση του αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί με δύο τρόπους. Η οργή της Ήρας κάνει τον Δία να

¹⁶⁷ Kirk τόμ. II (1990) 152.

ενδίδει σε αυτήν αλλά δεν το παραδέχεται ρητά γιατί θεωρείται ο παντοδύναμος θεός, όμως ο Δίας είναι ο παντοδύναμος θεός, ο οποίος ικανοποιεί την οργή της Ήρας, όταν αυτό είναι προς το συμφέρον του και συμβαδίζει με τα σχέδιά του. Οι δύο αυτές ερμηνείες θα μπορούσαν να συγκλίνουν και να δώσουν μία τρίτη, σκιαγραφώντας την εικόνα ενός αρμονικού ζεύγους που συνεργάζεται και αλληλοσυμπληρώνεται· το κάθε μέλος αυτού ζεύγους έχει θετικά και αρνητικά στοιχεία και άλλοτε υποχωρεί και συμβιβάζεται ενώ άλλοτε επιμένει και επιβάλλεται, όπως συμβαίνει και στις ανθρώπινες σχέσεις.

Σύμφωνα με τον Κωτόπουλο¹⁶⁸, ο Όμηρος μεταχειρίζεται διάφορους μηχανισμούς με βάση τους οποίους «κλιμακώνει» αξιακά τους ήρωές του. Μέχρι και την αρχή της ραψωδίας Ε, πρώτος στην ηρωική κλίμακα είναι ο Αχιλλέας και έπεται ο Αϊάντας. Ο Αχιλλέας έχει αποσυρθεί οικειοθελώς και μέσω της βοήθειας της Αθηνάς είναι ο Διομήδης αυτός που θα πάρει την θέση του στην κλίμακα. Έτσι στην παρούσα ραψωδία, τίθενται σε εφαρμογή όλοι οι μηχανισμοί, θεωρητικοί και πρακτικοί, που θα οδηγήσουν τον Διομήδη στην πρώτη θέση της αξιακής ηρωικής κλίμακας. Σε επίπεδο δράσης, ο Διομήδης σκοτώνει αρκετούς και σημαντικούς ήρωες των Τρώων¹⁶⁹, προκαλεί τραυματισμούς τόσο σε ανθρώπους¹⁷⁰ όσο και σε θεούς¹⁷¹ ενώ αρνείται να τραπεί σε φυγή¹⁷². Επιπλέον, εγείρει αισθήματα φόβου στους αντιπάλους¹⁷³ και αναδεικνύεται η υπεροχή του στην μάχη ακόμα και από την αντίπαλη πλευρά¹⁷⁴, ενώ έχει και την θεϊκή πρόνοια με το μέρος του¹⁷⁵. Ακόμα και θεωρητικά, καταδεικνύεται η ανωτερότητα του ήρωα καθώς ο ίδιος έχει πίστη στις δυνάμεις του, ενώ η υπεροχή του αναγνωρίζεται τόσο από τους αντιπάλους όσο και από τους θεούς αλλά και τον ίδιο τον ποιητή¹⁷⁶. Όλα τα παραπάνω αποτελούν μηχανισμούς με τους οποίους ο Διομήδης αναγνωρίζεται ως ο πρώτος των Αχαιών, κάτι που δεν θα μπορούσε να έχει συμβεί χωρίς την παρέμβαση και την δράση της Αθηνάς.

¹⁶⁸ Κωτόπουλος (1977) 55-77.

¹⁶⁹ Ε 144-165.

¹⁷⁰ Ε 305-312.

¹⁷¹ Ε 333-340, Ε 855-859.

¹⁷² Ε 252.

¹⁷³ Ε 171-178.

¹⁷⁴ Ε 171-178.

¹⁷⁵ Ε 800-813, 853-854.

¹⁷⁶ Ε 839.

Στις ραψωδίες Β και Δ, η Αθηνά και η Ήρα κατορθώνουν να πείσουν τους Αχαιούς να συνεχίσουν τον πόλεμο. Τα πράγματα, όμως, δεν είναι όπως ήταν στην αρχή των πολεμικών επιχειρήσεων: με τις διαφωνίες στο στρατόπεδο των Αχαιών, έχει χαθεί πολύτιμος χρόνος, που θα μπορούσαν να έχουν αξιοποιήσει οι Τρώες για να οργανωθούν καλύτερα. Επιπλέον, οι Αχαιοί εξακολουθούν να βρίσκονται σε αναταραχή και ασυμφωνία, ενώ το ηθικό τους είναι πεσμένο αφού ο άριστος πολεμιστής τους, ο Αχιλλέας, έχει αποσυρθεί από τον πόλεμο. Το χαμένο έδαφος έρχεται να καλύψει με την δράση της η Αθηνά την οποία βοηθά η Ήρα, στην ραψωδία Ε. Η μάχη αναζωπυρώνεται με την βοήθεια της Αθηνάς, η οποία εμψυχώνει και προετοιμάζει τον Διομήδη για τον μεγάλο αγώνα που θα ακολουθήσει¹⁷⁷. Η θεά της σοφίας παίρνει πρωτοβουλία και οδηγεί τον Διομήδη στο να φανεί ως ο άριστος των Αχαιών, υποκαθιστώντας έτσι στον νου τους τον Αχιλλέα¹⁷⁸ και δίνοντάς τους θάρρος και αυτοπεποίθηση να επιστρέψουν δυναμικά στον αγώνα. Το εγχείρημά της στέφεται από επιτυχία¹⁷⁹. Ο Διομήδης «παίρνει» την θέση του Αχιλλέα χωρίς όμως να φέρνει τα προβλήματα και τις περιπλοκές που εκείνος προκάλεσε¹⁸⁰. Ο σημαντικός ρόλος του ήρωα φαίνεται τόσο από τα πολεμικά του κατορθώματα όσο και από την γενικότερη εμφάνισή του μέσα στο κείμενο όπου, σύμφωνα με τον Martin¹⁸¹, ο ήρωας παρουσιάζεται να μιλά εννέα¹⁸² φορές, δηλαδή με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα από τους άλλους μεγάλους ήρωες. Επιπλέον, δεν απεκδύεται ποτέ τον τίτλο του αρίστου κάτι το οποίο επιβεβαιώνει και η στάση του στις υπόλοιπες ραψωδίες¹⁸³. Τον στόχο της αυτό φαίνεται πως πετυχαίνει η Αθηνά, καθώς όπως αναφέρεται και στην επόμενη ραψωδία¹⁸⁴, ο Διομήδης προκάλεσε στους εχθρούς τέτοιο τρόπο που ο Αχιλλέας δεν είχε καταφέρει ποτέ να προκαλέσει. Ακόμα, όπως

¹⁷⁷ Δελής (1979) 104.

¹⁷⁸ Δελής (1979) 106.

¹⁷⁹ E 839, Z 96-101.

¹⁸⁰ Taplin (1992) 135.

¹⁸¹ Martin (1989) 278.

¹⁸² E 114-120, 287-289, 815-824, Z 215-231, Θ 145-150, Κ 220-226, 242-247, 283-294, Λ 316-319

¹⁸³ H 163-179: ο Διομήδης θέλει να μονομαχήσει με τον Έκτορα και οι Αχαιοί εύχονται να βγει ο δικός του κλήρος, Η 400: απορρίπτει την πρόταση του Πάρι για συνδιαλλαγή, Θ 155: οι γυναίκες των Τρώων αναγνωρίζουν την ανδρεία του, Ι 32: δήλωση πως θα πολεμήσει ακόμα και μόνος του μέχρι το τέλος, Ι 704: παίρνει πάνω του τον αγώνα, Κ 219: αναλαμβάνει την κατασκοπία στο στρατόπεδο των Τρώων, Λ 350: πολεμά και χτυπά τον Έκτορα, Ξ 29: χτυπημένος πηγαίνει στην συγκέντρωση, Ψ 390, 405: τονίζεται η βοήθεια της Αθηνάς προς το πρόσωπό του.

¹⁸⁴ Z 96-101: *ὡς κεν Τυδέος υἱὸν ἀπόσχη Ἰλίου ἱρήσ/ ἄγριον αἰχμητὴν κρατερὸν μῆστωρα φόβοιο,/ὄν δὴ ἐγὼ κάρτιστον Ἀχαιῶν φημι γενέσθαι./οὐδ' Ἀχιλλῆά ποθ' ὤδέ γ' ἐδείδιμεν ὄρχαμον ἀνδρῶν, /ὄν πέρ φασι θεῶς ἐξέμμεναι· ἀλλ' ὄδε λίην/μαίνεται, οὐδέ τις οἱ δύναται μένος ἰσοφαρίζειν.*

σημειώνει ο Leaf¹⁸⁵, ο Διομήδης κατορθώνει μακράν να ξεπεράσει τα κατορθώματα του Αχιλλέα. Επιπλέον, στον δρόμο του προς της αριστεία, ο Διομήδης και δίπλα του και άλλοι Αχαιοί σκοτώνουν σημαντικούς πολεμιστές των Τρώων, αποδυναμώνοντάς τους. Τέλος, στην ραψωδία αυτή η Αθηνά συνεπικουρούμενη και από την Ήρα, η οποία εξασφαλίζει την συγκατάθεση και την ηρεμία από μέρος του Δία, φροντίζει να απαλλαγεί και από τον θεϊκό ανταγωνισμό, βγάζοντας εκτός μάχης τον Άρη και την Αφροδίτη, δύο από τους τρεις θεούς που υποστηρίζουν τους Τρώες. Τους δύο αυτούς θεούς θέτει εκτός ανταγωνισμού ο Διομήδης. Σύμφωνα με τον Griffin¹⁸⁶, οι άνθρωποι συχνά προσπαθούν να πολεμήσουν εναντίον των θεών, με την βοήθεια όμως ενός άλλου θεού, όπως συμβαίνει εδώ με τον Διομήδη και την Αθηνά. Όπως σημειώνει και η Alden¹⁸⁷, η Αθηνά ως ένα βαθμό χρησιμοποιεί τον Διομήδη και για να πετύχει σημαντικές νίκες εναντίον των προσωπικών της αντιπάλων, δηλαδή της Αφροδίτης και του Άρη. Οι αντίπαλοι αυτοί είναι σύμμαχοι και προστάτες των Τρώων, οι οποίοι δέχονται ισχυρό πλήγμα μετά την απομάκρυνση των δύο αυτών θεών. Ταυτόχρονα, χωρίς να υπάρξει θεϊκή επιφάνεια, κάνει τους Τρώες πολεμιστές να νιώσουν την θεϊκή υποστήριξη που έχουν οι Αχαιοί, καταφέροντάς τους με αυτό τον τρόπο ένα σημαντικό πλήγμα στην ψυχολογία και το ηθικό. Επομένως, αν στις ραψωδίες Β και Δ η Αθηνά και η Ήρα έχουν πυροδοτήσει την συνέχιση του πολέμου σε θεωρητικό και αξιακό επίπεδο, στην Ε συμβάλλουν έμπρακτα προς αυτή την κατεύθυνση και τάσσονται ξεκάθαρα υπέρ των Αχαιών βοηθώντας τους να βγουν από την στασιμότητα στην οποία έχουν περιέλθει και να συνεχίσουν τον αγώνα μέχρι την τελική καταστροφή της Τροίας.

¹⁸⁵ Leaf (1900) 192.

¹⁸⁶ Griffin (1980) 168.

¹⁸⁷ Alden (2000) 112.

Ε) Η δράση της Ήρας και της Αθηνάς στην ραψωδία Θ

Στην υπό εξέταση ραψωδία εντοπίζεται, για μία ακόμη φορά, η κοινή δράση της Ήρας και της Αθηνάς προκειμένου να βοηθήσουν τους Αχαιούς. Σε αντίθεση, όμως, με τις προηγούμενες παρεμβάσεις τους, αυτή τη φορά οι ενεργειές τους εμποδίζονται από τον Δία, με αποτέλεσμα οι δύο θεές να μην ολοκληρώνουν το σχέδιο τους αλλά να υποχωρούν. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η εξέταση της ραψωδίας Θ γίνεται με τρόπο συντομότερο από αυτόν των προηγούμενων ραψωδίων που μελετήθηκαν, όπου οι δύο θεές ήταν εκείνες που κινούσαν τα νήματα.

Ο Δίας έχει απαγορεύσει στους θεούς να βοηθούν τους Αχαιούς έχοντας παράλληλα φροντίσει να περιέλθουν αυτοί σε δυσμενή θέση. Ένα τέτοιου είδους εγχείρημα, όμως, δεν θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό από τις θεές που τάσσονται εξ αρχής με τους Έλληνες και αυτές δεν είναι άλλες από την Ήρα και την Αθηνά. Εκείνες δεν διστάζουν να αντιταχθούν στις εντολές του πατέρα ανθρώπων και θεών και να συνεχίσουν την δράση τους έως ότου αυτή ανακοπεί σχεδόν βίαια.

Η Αθηνά έχει προηγουμένως συνομιλήσει με τον Δία (Θ 30-37) στον οποίο έχει παραδεχτεί πως ενδιαφέρεται για τους Αχαιούς και τα δεινά που αυτοί υφίστανται αλλά θα υπακούσει στην εντολή του και δεν θα τους συνδράμει έμπρακτα. Θα αρκεστεί απλώς στην παροχή συμβουλών προς τους αγαπημένους της Δαναούς. Δεν καθίσταται σαφές αν η υποχώρησή της αυτής θεάς είναι ειλικρινής και πράγματι δεν σκοπεύει να συνεχίσει τον αγώνα στο πλευρό των Αχαιών. Σε κάθε περίπτωση η λεκτική υπόσχεση για την υποχώρησή της αυτή έχει δοθεί και η Ήρα δεν θα μπορούσε να μείνει άπραγη· για μία ακόμη φορά¹⁸⁸ παρακινεί την Αθηνά και προσπαθεί να της θυμίσει την στάση που οι ίδιες έχουν υποσχεθεί να τηρήσουν απέναντι στους Αχαιούς.

*τοὺς δὲ ἰδοῦσ' ἐλέησε θεὰ λευκώλενος Ἥρη,
αἴψα δ' Ἀθηναίην ἔπεα πτερόεντα προσηύδα·
ὦ πόποι αἰγιόχοιο Διὸς τέκος οὐκέτι νῶϊ
ὄλλυμένων Δαναῶν κεκαδησόμεθ' ὑστάτιόν περ;
οἷ κεν δὴ κακὸν οἶτον ἀναπλήσαντες ὄλωνται*

¹⁸⁸ Ανάλογη υπήρξε η δράση της Ήρας και στις ραψωδίες Β 155-165 και Ε 711-718. Δίνεται η εντύπωση πως κάθε φορά που η κοινή της δράση με την Αθηνά κινδυνεύει να ανακοπεί, η Ήρα επεμβαίνει και παρακινεί την Αθηνά καταδεικνύοντάς της τα δεινά των Αχαιών και υπενθυμίζοντάς της τόσο την δύναμη των ίδιων των θεαινών όσο και τις υποσχέσεις που αυτές έδωσαν στους Αχαιούς.

*ἀνδρὸς ἐνὸς ῥιπῆ, ὃ δὲ μαίνεται οὐκέτ' ἀνεκτῶς
Ἔκτωρ Πριαμίδης, καὶ δὴ κακὰ πολλὰ ἔοργε.*

Αυτούς καθώς τους είδε, τους λυπήθηκε η θεά λευκοχέρα Ἥρα,
και αμέσως στην Αθηνά λόγια φτερωτά εἶπε·

«Πω πω παιδί του Δία που φέρει την αιγίδα, καθόλου εμείς
για τους Δαναούς που χάνονται δεν θα νοιαστούμε ἔστω και την τελευταία στιγμή;
Αυτοί οι οποίοι κακή μοίρα εκπληρώνοντας χάνονται
από ενός άνδρα την ορμή, και αυτός μαίνεται καθόλου ανεκτά
ο Ἔκτορας ο γιος του Πριάμου, που κακὰ πολλά σχεδίασε.

(Θ 350-356)

Ἡ Ἥρα βλέπει τους Αχαιοὺς να υποφέρουν και τους λυπάται. Σύμφωνα με τον Kirk¹⁸⁹, η αναφορά σε συναισθήματα ελέους που νιώθουν οι θεοὶ στο θέαμα θνητῶν να υποφέρουν αποτελεί συνήθη μηχανισμό που σηματοδοτεῖ την επικείμενη επέμβαση του αντίστοιχου θεοῦ. Στο σημείο αυτό, υπογραμμίζεται η συναισθηματική φόρτιση της θεάς. Η φόρτιση αυτή λειτουργεῖ ως δηλωτικό της ιδιαίτερης αγάπης της Ἥρας ἀπέναντι στους Δαναοὺς και προἰδεάζει για την εκ νέου ανάμειξή της στα γεγονότα, ανάμειξη την οποία ἔχει πυροδοτήσει η αγάπη της προς εκείνους και ὄχι η δίψα της για εκδίκηση ἀπέναντι στους Τρῶες.

Ἡ Ἥρα προτρέπει την Αθηνά να νοιαστούν ἔστω και την τελευταία στιγμή για τους Αχαιοὺς, τους οποίους φροντίζει να παρουσιάσει ως θύματα, στοχοποιώντας ἕναν μόνο πολεμιστὴ των εχθρῶν. Συγκεκριμένα, αναφέρεται πως οι Αχαιοὶ υποφέρουν γιατί απλῶς εκπληρώνονται τα κελεύσματα της μοίρας. Οι Αχαιοὶ εἶναι πολλοὶ και υποφέρουν ὅλοι καθώς δεινοπαθὸν εξαιτίας ενός και μόνο ἥρωα του Ἔκτορα. Η αναφορά στον Ἔκτορα, στο σημείο αυτό, εἶναι αξιοσημείωτη. Μέσω αυτής, ο ἥρωας στοχοποιεῖται στο νου της Αθηνάς καθώς η Ἥρα τον ἔχει υποδείξει ως τον μοναδικό υπεύθυνο για τα βάσανα των Αχαιῶν. Η θεά δεν αρκείται στην απλή ευαισθητοποίηση της Αθηνάς υπέρ των Αχαιῶν και την υποκίνηση της εκ νέου δράσης της προς βοήθειά τους. Εμποτίζει ἐμμέσως το νου και την καρδιά της Αθηνάς με μίσος ἐναντίον του Ἔκτορα, ο οποίος, αν και ἕνας, μηχανεύεται πολλὰ κακὰ για το σύνολο των Αχαιῶν. Ο Ἔκτορας παρουσιάζεται ως ἐμπόδιο που πρέπει να ξεπεραστεί. Ἴσως το σημείο αυτό εἶναι καθοριστικό για την μετέπειτα δράση της

¹⁸⁹ Kirk τόμ. II (1990) 327.

Αθηνάς αναφορικά με τον Έκτορα, καθώς στην συνέχεια η θεά φαίνεται να έχει ενεργό δράση και αμείλικτη στάση απέναντι στον ήρωα, τον οποίο εξαπατά και οδηγεί στον θάνατο¹⁹⁰.

Η Αθηνά δείχνει να ενστερνίζεται τις απόψεις της Ήρας ενώ τελικά η επιθυμία της μοιάζει να υπερνικά τις απαγορεύσεις του Δία.

*Τὴν δ' αὖτε προσέειπε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη·
καὶ λίην οὐτός γε μένος θυμόν τ' ὀλέσειε
χερσὶν ὑπ' Ἀργείων φθίμενος ἐν πατρίδι γαίῃ·
ἀλλὰ πατήρ οὐμὸς φρεσὶ μαίνεται οὐκ ἀγαθῆσι
σχέτλιος, αἰὲν ἀλιτρός, ἐμῶν μενέων ἀπερωεύς·
οὐδέ τι τῶν μέμνηται, ὃ οἱ μάλα πολλάκις υἷὸν
τειρόμενον σώεσκον ὑπ' Εὐρυσθῆος ἀέθλων.
ἦτοι ὁ μὲν κλαίεσκε πρὸς οὐρανόν, αὐτὰρ ἐμὲ Ζεὺς
τῷ ἐπαλεξήσουσαν ἀπ' οὐρανόθεν προΐαλλεν.
εἰ γὰρ ἐγὼ τάδε ἦδε' ἐνὶ φρεσὶ πευκαλίμησιν
εὐτέ μιν εἰς Αἴδαο πυλάρταο προὔπεμψεν
ἐξ Ἐρέβευς ἄζοντα κύναι στυγεροῦ Αἴδαο,
οὐκ ἂν ὑπεξέφυγε Στυγὸς ὕδατος αἰπὰ ῥέεθρα.
νῦν δ' ἐμὲ μὲν στυγέει, Θέτιδος δ' ἐξήνυσε βουλάς,
ἣ οἱ γούνατ' ἔκυσσε καὶ ἔλλαβε χειρὶ γενείου,
λισσομένη τιμῆσαι Ἀχιλλῆα πτολίπορθον.
ἔσται μὰν ὅτ' ἂν αὖτε φίλην γλαυκώπιδα εἶπη.
ἀλλὰ σὰ μὲν νῦν νῶϊν ἐπέντυε μώνυχας ἵππους,
ὄφρ' ἂν ἐγὼ καταδῶσα Διὸς δόμον αἰγιόχοιο
τεύχεσιν ἐς πόλεμον θωρήξομαι, ὄφρα ἴδωμαι
ἣ νῶϊ Πριάμοιο πάϊς κορυθαίολος Ἴκτωρ
γηθήσει προφανέντε ἀνὰ πτολέμοιο γεφύρας,
ἣ τις καὶ Τρώων κορέει κύναις ἠδ' οἰωνοῦς
δημῶ καὶ σάρκεσσι, πεσὼν ἐπὶ νηυσὶν Ἀχαιῶν.*

Σε αυτήν πάλι απάντησε η θεά γλαυκώπις Αθηνά:

«Μακάρι αυτός το μένος και την ψυχή του να είχε χάσει

¹⁹⁰ X 294-299.

από τα χέρια των Αργείων, τελειώνοντας την ζωή του στην πατρική γη·
αλλά ο πατέρας ο δικός μου στο μυαλό μαίνεται και όχι για αγαθό,
ο σκληρός, πάντα πανούργος, του δικού μου μένους εμπόδιο·
κι ούτε ποτέ θυμάται, που πολλές φορές τον γιο του
όταν κατατρυχόταν τον έσωσα από του Ευρυσθέως τους άθλους.
Τότε εκείνος έκλαιγε κοιτώντας τον ουρανό, κι εμένα ο Δίας
αυτόν να τον υπερασπιστώ από τον ουρανό με έστειλε.
Γιατί, αν εγώ αυτά τα ήξερα στο γνωστικό μου μυαλό,
όταν στον Άδη που κρατά κλειστές τις πύλες τον έστειλε
από το Έρεβος να φέρει τον σκύλο του στυγερού Άδη,
δεν θα είχε ξεφύγει τα απότομα ρεύματα των υδάτων της Στυγός.
Τώρα εμένα μισεί και της Θέτιδος εκπληρώνει τις επιθυμίες,
που τα γόνατά του φίλησε και έπιασε με το χέρι της την γενειάδα του,
παρακαλώντας να τιμήσει τον Αχιλλέα, πορθητή των πόλεων.
Κάποτε, όμως, αγαπημένη γλαυκώπιδα θα με πει.
Αλλά εσύ τώρα ετοιμάζε τους μονόνυχες ίππους,
ώσπου εγώ να μπω στο δώμα του Δία που φέρει την αιγίδα
με όπλα για πόλεμο να θωρακιστώ, για να δω
αν με εμάς του Πριάμου το παιδί, ο κορυθαίολος Έκτορας
θα χαρεί, όταν φανούμε στο πεδίο του πολέμου,
ε, κάποιος από τους Τρώες θα χορτάσει τα σκυλιά και οιωνούς
με το λίπος και τις σάρκες του καθώς θα πέφτει στα πλοία των Αχαιών.»
(Θ 357-380)

Στον λόγο της, η Αθηνά φαίνεται να απαντά στα θέματα που τέθηκαν από την Ήρα, ξεκινώντας από το τελευταίο αναφορικά με τον Έκτορα. Η επιλογή αυτή γίνεται, πιθανότατα, επειδή το θέμα αυτό τέθηκε εμφαντικά στο τέλος του λόγου της Ήρας, προκειμένου να εντυπωθεί στον νου της Αθηνάς, αλλά κυρίως γιατί αυτό είναι που έχει ενοχλήσει περισσότερο και την ίδια την θεά της σοφίας. Έτσι, στο σημείο αυτό, η Αθηνά εύχεται ο ήρωας να είχε ήδη χτυπηθεί από τους Αργείους και να αργοπέθαινε στην πατρική του γη.

Στην συνέχεια, η Αθηνά προβαίνει σε ασυνήθιστους χαρακτηρισμούς προς το πρόσωπο του Δία, δεδομένων των παραδοσιακά καλών σχέσεων μεταξύ πατέρα και κόρης. Η θεά παραπονεμένη αναφέρει πως τώρα ο Δίας την παρακάμπτει ενώ αυτή τον έχει εξυπηρετήσει προηγουμένως, όταν της το ζήτησε, και εκπληρώνει την

επιθυμία της Θέτιδας. Μέσα από τα λόγια της, φαίνεται να γνωρίζει με λεπτομέρειες τα όσα διαδραματίστηκαν στην πρώτη ραψωδία, καθώς πέραν της αναφοράς στο γεγονός ότι η Θέτιδα προσέπεσε ως ικέτιδα στα πόδια του Δία επικεντρώνεται και στις ακριβείς της κινήσεις, οι οποίες ακολουθούν τυπική διαδικασία της ικεσίας. Σε κάθε περίπτωση, η Αθηνά γνωρίζει πως ο Δίας αγωνίζεται για να εκπληρώσει τώρα τις επιθυμίες της Νηρηίδας, αγνοώντας, όμως, ότι κάτι τέτοιο αποτελούσε επιθυμία και του ιδίου. Ενώ η θεά παρουσιάζεται δυσαρεστημένη με το γεγονός ότι μοιάζει η επιθυμία της Θέτιδας να έχει προτεραιότητα απέναντι στην δική της, σε κανένα σημείο του λόγου της δεν καταφέρεται εναντίον της Θέτιδας. Αντιθέτως, είναι ο Δίας εκείνος στον οποίο επιρρίπτονται ευθύνες για όσα συμβαίνουν. Στην συνέχεια, η Αθηνά προφητεύει πως δεν θα αργήσει η στιγμή της συμφιλίωσης με τον Δία, χωρίς αυτή η συμφιλίωση να προϋποθέτει κάποια ενέργεια από μέρους της. Σύμφωνα με τον Kirk¹⁹¹, το ότι αυτή η συμφιλίωση θα επέλθει με την πάροδο του χρόνου, υποδηλώνει ότι η οργή του Δία δεν είναι μόνιμη, επομένως ακόμα και αν τον παρακούσει τώρα η Αθηνά, σε βάθος χρόνου οι σχέσεις τους θα αποκατασταθούν.

Μέσα στον θυμό της η Αθηνά υπογραμμίζει την αχαριστία του Δία, ο οποίος αν και έλαβε βοήθεια από την θεά όταν της το ζήτησε, τώρα στέκεται εμπόδιο στην ικανοποίηση της οργής της. Αναφορικά με την προγενέστερη χάρη της Αθηνάς στον Δία, πιθανότατα γίνεται υπαινιγμός στον άθλο του Ηρακλή με τον Κέρβερο, χωρίς όμως να κατονομάζεται κανένας από τους δύο. Πιο συγκεκριμένα, η Αθηνά σημειώνει ότι βοήθησε τον γιο του Δία στους άθλους του Ευρυσθέα, γιατί κάτι τέτοιο της ζήτησε ο πατέρας της. Αναλυτικά, ο γιος του θα είχε χαθεί στα νερά της Στυγός όταν πήγε στον Άδη για να πάρει τον σκύλο από το Έρεβος, αν δεν ήταν η Αθηνά. Όλα τα στοιχεία που παρατίθενται παραπέμπουν στον προαναφερθέντα άθλο. Η βοήθεια της Αθηνάς στο πλαίσιο αυτού του άθλου θα σήμαινε ότι συνάμα είχε ταχθεί απέναντι στην Ήρα, επιθυμία της οποίας ήταν ο αφανισμός του Ηρακλή. Όπως υπογραμμίζει π.χ. ο Kirk¹⁹², η αναφορά σε αυτή την προγενέστερη δράση της Αθηνάς θα ήταν αμήχανη και δεν θα εξασφάλιζε την εύνοια της Ήρας εάν απουσίαζε η επισήμανση ότι η θεά της σοφίας δρούσε κατ' εντολήν του Δία. Επομένως, σε προγενέστερο χρόνο, η Αθηνά, όχι μόνο εκπλήρωσε την επιθυμία του Δία σώζοντας τον Ηρακλή αλλά αντιτάχθηκε και στην επιθυμία της τωρινής συμμάχου της Ήρας.

¹⁹¹ Kirk τόμ. II (1990) 329.

¹⁹² Kirk τόμ. II (1990) 328.

Τότε, έθεσε ως προτεραιότητα της επιθυμίας του πατέρα της, ο οποίος τώρα της ξεπληρώνει αυτή την χάρη παραγκωνίζοντάς την και προωθώντας όχι την δική της επιθυμία αλλά αυτή της Θετίδας.

Ωστόσο, η θεά δεν στέκεται για πολύ στα παράπονα αλλά προχωρά σε πιο πρακτικά ζητήματα. Δίνει εντολές στην Ήρα αναφορικά με το πώς θα κινηθούν. Στο σημείο αυτό μοιάζει η θεά της σοφίας να παρουσιάζεται ως ο ιθύνων νους, ο αρχηγός και η Ήρα το εκτελεστικό της όργανο. Συγκεκριμένα, η Αθηνά ζητά από την Ήρα να της ετοιμάσει το άρμα της ενώ εκείνη θα πάει στο δώμα του Δία να βάλει την πανοπλία της. Το τελευταίο αυτό στοιχείο δείχνει πως η Αθηνά είναι ετοιμοπόλεμη και πρόθυμη να ριχτεί ολοκληρωτικά στο πεδίο της μάχης. Μάλιστα, στον λόγο της η θεά χρησιμοποιεί πληθυντικό αριθμό (Θ 378), λέγοντας πως θα φανούν στο πεδίο της μάχης, πιθανότατα υπονοώντας τον εαυτό της και την Ήρα.

Ο λόγος της θεάς κλείνει με μία αρκετά μακάβρια και αιμοδιψή περιγραφή. Σημειώνει πως κάποιος από τους Τρώες θα χορτάσει τα σκυλιά και με το λίπος του θα δώσει οiwονούς. Φαίνεται πως η θεά επιθυμεί διακαώς να συμβεί κάτι τέτοιο. Το θύμα, όμως, δεν είναι στο νου της απρόσωπο αλλά δεν είναι άλλο από τον Έκτορα. Στους στίχους αυτούς, πιθανότατα, προοικονομείται τόσο ο θάνατος του συγκεκριμένου ήρωα¹⁹³ όσο και η ατίμωση του νεκρού του σώματος από τον Αχιλλέα¹⁹⁴.

Αμέσως μετά τον λόγο της θεάς, οι συμβουλές της τίθενται σε εφαρμογή.

Ὅς ἔφατ', οὐδ' ἀπίθησε θεὰ λευκώλενος Ἥρη.

*ἦ μὲν ἐποιχομένη χρυσάμπυκας ἔντυεν ἵππους
Ἥρη πρέσβα θεὰ θυγάτηρ μέγαλοιο Κρόνοιο·
αὐτὰρ Ἀθηναίη κόρη Διὸς αἰγιόχοιο
πέπλον μὲν κατέχευεν ἑανὸν πατρὸς ἐπ' οὔδει
ποικίλον, ὃν ῥ' αὐτὴ ποιήσατο καὶ κάμε χερσίν,
ἦ δὲ χιτῶν' ἐνδῶσα Διὸς νεφεληγερέταο
τεύχεσιν ἔς πόλεμον θωρήσετο δακρυόεντα.*

Έτσι είπε και δεν απείθησε η θεά λευκοχέρα Ήρα.

Και αυτή πηγαίνοντας με χρυσά στεφάνια έντυσε τους ίππους η Ήρα, πιο σεβαστή θεά, κόρη του μεγάλου Κρόνου·

¹⁹³X 247-294.

¹⁹⁴X 395-404.

και η Αθηνά κόρη του Δία που φέρει την αιγίδα
το πέπλο έβγαλε το αγανό στο κατώφλι του δώματος του Δία
και με όπλα ντύθηκε για τον πόλεμο που προκαλεί δάκρυα.
(Θ 381-388)

Για μία ακόμη φορά, Ήρα και Αθηνά λειτουργούν άψογα ως ζεύγος προκειμένου να βοηθήσουν τους Αχαιούς. Οι δύο θεές προετοιμάζονται ταυτόχρονα να ταχθούν στο πλευρό των αγαπημένων τους. Η Ήρα ετοιμάζει τα άλογα της Αθηνάς, ενώ εκείνη φορά την πανοπλία της.

Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στον πατέρα κάθε μίας εκ των θεαινών. Η Ήρα προσδιορίζεται ως η πιο σεβαστή θεά και κόρη του Κρόνου, ενώ η Αθηνά ως κόρη του Δία. Πιθανότατα, η αναφορά αυτή στον πατέρα τους εξυπηρετεί να καταστεί σαφής η θεϊκή βασιλική τους καταγωγή καθώς και τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτή. Με τον τρόπο αυτό, ισχυροποιείται και αποκτά στέρεη βάση η δράση τους.

Συνοψίζοντας, οι δύο θεές είναι διατεθειμένες να παρακούσουν τις εντολές του Δία προκειμένου να βοηθήσουν τους Αχαιούς. Η επιθυμία τους μοιάζει να ταυτίζεται και για τον λόγο αυτό συνεργάζονται ακόμη μία φορά προς εκπλήρωσή της. Στην υπό εξέταση ραψωδία η κοινή δράση των δύο θεαινών επικεντρώνεται στον αγώνα εναντίον του Έκτορα, αγώνα τον οποίο ο Kirk¹⁹⁵ παρομοιάζει εκ του αντιθέτου με τον ζήλο που επέδειξαν οι δύο θεές στην ραψωδία Ε προκειμένου να συνδράμουν και να ηρωοποιήσουν τον Διομήδη. Αντίθετα, όμως, με τις άλλες φορές που έδρασαν από κοινού μέχρι τώρα, η πρωτοβουλία τους ανακόπτεται τώρα από την επέμβαση του Δία, ο οποίος στέλνει την Ίριδα να τις εμποδίσει (Θ 399-408). Οι θεές υποχωρούν και επιστρέφουν στον Όλυμπο (Θ 427-431, 444-445): πρόκειται για υποχώρηση προσωρινή, καθώς δεν θα δεχτούν έτσι εύκολα να βλέπουν τους αγαπημένους τους Αχαιούς να δεινοπαθούν.

¹⁹⁵ Kirk τομ. II (1990) 293.

Συμπεράσματα

Στα ομηρικά έπη, έντονη είναι η παρουσία και η δράση του θεϊκού στοιχείου. Ο Ηρόδοτος (B 53) αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο Όμηρος και ο Ησίοδος έδωσαν στους Έλληνες τους θεούς τους, υπογραμμίζοντας έτσι την κομβική σημασία που έχουν οι θεϊκές μορφές στα ομηρικά δημιουργήματα. Συγκεκριμένα στην *Ιλιάδα*, οι θεοί διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο και τόσο η μορφή όσο και η δράση τους έχουν απασχολήσει και συνεχίζουν να απασχολούν την έρευνα. Αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν πως οι άνθρωποι δεν έχουν καμία ελευθερία να δράσουν αυτόνομα, αλλά οι πράξεις τους εξαρτώνται απόλυτα και υπαγορεύονται από την θέληση των θεών¹⁹⁶. Άλλοι πάλι, αντιμετωπίζουν τους θεούς ως μηχανισμούς που εξυπηρετούν τον σκοπό του ποιητή και με τις ενέργειές τους προωθούν την πλοκή και τις εξελίξεις¹⁹⁷. Το μόνο βέβαιο είναι πως ανεξαρτήτως του ρόλου τους κανείς δεν παραγνωρίζει την πολύτιμη συμβολή τους.

Η *Ιλιάδα* ξεκινά τον δέκατο χρόνο του τρωικού πολέμου και το κλίμα που επικρατεί είναι αυτό της στασιμότητας (βλ. Παράρτημα 1). Η στασιμότητα αυτή οριοθετείται από το πρώτο δίλημμα των Ελλήνων που αφορά στον λοιμό που τους μαστίζει και τους αποδυναμώνει ηθικά και σωματικά (ραψωδία Α), από την οργή του Αχιλλέα και την απομάκρυνσή του από την μάχη (ραψωδία Α). Προχωρά στην συμφωνία με τους Τρώες για την λήξη του πολέμου ύστερα από την μονομαχία Μενελάου και Πάρη (ραψωδίες Β και Δ) και κορυφώνεται μέσα από την αμηχανία που νιώθουν οι Αχαιοί εξαιτίας της απουσίας του δυνατότερού τους πολεμιστή, απουσία που τους κρατά πίσω και τους δημιουργεί δεύτερες σκέψεις σχετικά με την συνέχιση ή μη του πολέμου (ραψωδία Ε). Αυτές είναι τέσσερις στιγμές του ομηρικού πολέμου ικανές να τον τερματίσουν και οι οποίες, χωρίς την παρέμβαση των θεαινών, θα είχαν οδηγήσει σε μία ιστορία πολύ διαφορετική από την ευρέως διαδεδομένη. Καθίσταται φανερό ότι οι Αχαιοί βρίσκονται αρκετές φορές σε αδιέξοδο από το οποίο οι θνητοί δεν μπορούν να βγουν μόνοι τους αλλά χρειάζονται την βοήθεια κάποιας ανώτερης δύναμης. Οι δυνάμεις που σπεύδουν να τους συνδράμουν είναι θεϊκές και ως επί το πλείστον γυναικείες. Στις δύσκολες στιγμές των Αχαιών είναι οι γυναικείες θεότητες εκείνες που επεμβαίνουν όχι για να τερματιστεί ο πόλεμος αλλά για να συνεχιστεί ώστε να καταστραφεί ολοκληρωτικά η

¹⁹⁶ Snell – Erbse (1982) 29-30, Erbse (1986) 297-299.

¹⁹⁷ Gunnell (1987) 77-78, Edwards (2014) 134, Redfield (1994) 229.

Τροία. Στις υπό εξέταση ραψωδίες, δημιουργείται ή ισχυροποιείται μία στενή σχέση μεταξύ Ήρας και Αθηνάς, οι οποίες εξακολουθούν να δρουν ως ζεύγος σε όλη την συνέχεια του έργου (βλ. Παράρτημα 3). Η δράση τους, όμως, στην πορεία έχει κυρίως ως στόχο την προώθηση του σχεδίου που αποφασίστηκε και εκτελέστηκε αφού ξεπεράστηκαν τα εμπόδια στις πέντε πρώτες ραψωδίες του έργου.

Αναλυτικότερα, στην αρχή της ραψωδίας Α, οι Αχαιοί μαστίζονται από λοιμό και το ενδεχόμενο της υποχώρησης κερδίζει διαρκώς έδαφος. Από αυτό το τέλμα τούς βγάζει ο Αχιλλέας, αφού η Ήρα βάζει στον νου του να συγκαλέσει συνέλευση. Στην συνέλευση αυτή οι Αχαιοί πληροφορούνται τόσο την αιτία και την προέλευση των δεινών τους όσο και τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να κινηθούν. Στην συνέχεια, όμως, της ραψωδίας, τα πράγματα τελματώνουν για μία ακόμη φορά και βρισκόμαστε σε ένα πολύ κρίσιμο σημείο όταν ο Αχιλλέας σκέφτεται να επιτεθεί στον Αγαμέμνονα. Στο δίλημμα του Αχιλλέα την λύση προσπαθούν να δώσουν η Ήρα και η Αθηνά, οι οποίες εμποδίζουν τον Αχιλλέα από το να πράξει αυτό που σκέφτεται, με την τελική απόφαση να εξαρτάται από τον ίδιο. Ο ήρωας υπακούει, όμως η οργή του ξεχειλίζει και ο ίδιος διψά για εκδίκηση που πλέον δεν επικεντρώνεται σε ένα μόνο άτομο αλλά στρέφεται εναντίον όλης της κοινότητας. Τόσο ο ήρωας όσο και οι Αχαιοί βρίσκονται σε στάσιμη κατάσταση, η οποία εξαρτάται από την αντίδραση του Αχιλλέα. Στο σημείο αυτό η παρέμβαση της Θέτιδας δίνει την λύση και η θεά αναλαμβάνει να προωθήσει στον Δία το αίτημα του γιου της για αποκατάσταση, μία πράξη η οποία οδηγεί μεν τον Αχιλλέα σε προσωρινή απραξία, όμως βγάζει τους Αχαιούς από την δύσκολη θέση, γιατί αν δεν έμενε ο ήρωας αποστασιοποιημένος πιθανότατα θα παρασυρόταν από τα συναισθήματά του και αυτό θα επέφερε καταστροφικά αποτελέσματα για τους Αχαιούς.

Ύστερα από τα όσα διαδραματίζονται στην αρχή του έπους, οι Αχαιοί εξακολουθούν να σκέφτονται την υποχώρηση, κάτι το οποίο οι θεές αρωγοί τους δεν θα μπορούσαν να επιτρέψουν να συμβεί. Έτσι η Ήρα παρακινεί την Αθηνά να προωθήσει στους ανθρώπους την συνέχιση του πολέμου και αυτή βρίσκει τον Οδυσσέα και τον συμβουλεύει σχετικά με το πώς θα πείσει τους Αχαιούς προς αυτή την κατεύθυνση. Δεν μένει όμως στις θεωρητικές συμβουλές. Με την μορφή κήρυκα, παίρνει θέση δίπλα στον αγαπημένο της ήρωα στο συμβούλιο των Αχαιών προκειμένου να εξασφαλίσει την τήρηση ησυχίας. Στο τέλος του συμβουλίου

κλιμακώνει την δράση της, επηρεάζοντας τις ψυχές των Αχαιών κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο πόλεμος να μοιάζει μέσα τους πιο γλυκός από την επάνοδο στην πατρίδα.

Οι Αχαιοί έχουν πειστεί και ο πόλεμος συνεχίζεται. Αποφασίζεται η διαφορά να λυθεί με μονομαχία μεταξύ Μενελάου και Πάρη και δίνονται όρκοι και από τις δύο πλευρές ότι ο νικητής θα δώσει και την νίκη στην πλευρά του. Στην μονομαχία ο Πάρης τραυματίζεται αλλά τον σώζει η Αφροδίτη και έτσι η νίκη επικυρώνεται από τον Αγαμέμνονα στον Μενέλαο. Οι Αχαιοί, ως νικητές, ετοιμάζονται να πάρουν τα λάφυρα και να ξεκινήσουν τον δρόμο της επιστροφής, αφήνοντας όμως την Τροία χωρίς να την κυριεύσουν. Για μία ακόμη φορά, είναι η Ήρα και η Αθηνά, εκείνες που αποτρέπουν τους Αχαιούς από τον επαναπατρισμό τους και τους δείχνουν τον δρόμο προς τον πόλεμο. Οι θεές δρουν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να παραβιαστούν οι όρκοι από πλευράς των Τρώων, ώστε να αποκτήσουν οι Αχαιοί το ηθικό έρεισμα να συνεχίσουν τον πόλεμο.

Πράγματι, όλα εξελίσσονται σύμφωνα με το σχέδιο των δύο θεαινών. Ο Πάνδαρος, έχοντας επηρεαστεί από την Αθηνά, χτυπά τον Μενέλαο κατά παράβαση των όρκων και οι Αχαιοί θέλουν να αντεπιτεθούν. Έχουν όμως χάσει πολλούς άντρες και κυρίως τον άριστο πολεμιστή τους Αχιλλέα, ο οποίος έχει οικειοθελώς αποσυρθεί, νιώθουν λοιπόν αποδυναμωμένοι και το ηθικό τους έχει κλονιστεί. Την λύση στο πρόβλημα αναλαμβάνει να δώσει η Αθηνά, η οποία στην ραψωδία Ε, οδηγεί τον Διομήδη στην αριστεία του και στο να αντικαταστήσει κατ' αυτό τον τρόπο τον Αχιλλέα. Πλέον, οι ενδοιασμοί των Αχαιών έχουν καμφθεί και το ηθικό τους έχει αναπτερωθεί. Συνεχίζουν, λοιπόν, τον αγώνα τον οποίο δεν θα ξανασκεφτούν να εγκαταλείψουν αλλά θα φθάσουν μέχρι τέλους, μέχρι την ολοκληρωτική άλωση και καταστροφή της πόλης της Τροίας.

Από το σημείο αυτό και έπειτα, η Ήρα και η Αθηνά δρουν ξανά μαζί αλλά πλέον η κοινή τους δράση δεν αφορά στην έμπνευση και την εκτέλεση κάποιου σχεδίου υπέρ των Αχαιών. Ο ρόλος τους έχει πλέον πιο πρακτική διάσταση και σε αρκετές περιπτώσεις συνεργάζονται ή επηρεάζουν και τους άλλους θεούς, ενώ δεν διστάζουν να ριχθούν στο πεδίο της μάχης. Κάτι τέτοιο θα είχε συμβεί στην ραψωδία Θ, αν δεν επενέβαινε ο Δίας και δεν ανέκοπτε απότομα την πρωτοβουλία τους να παραβούν τις εντολές του.

Συγκεφαλαιώνοντας, συνάγεται το συμπέρασμα πως κάθε φορά που οι Αχαιοί βρίσκονται σε δύσκολη και στάσιμη κατάσταση, με το ενδεχόμενο της υποχώρησης να τους περνά από το μυαλό, οι γυναικείες θεϊκές μορφές επεμβαίνουν δίνοντας λύση στις δυσκολίες τους, ώστε να είναι ελεύθεροι να συνεχίσουν τον αγώνα. Στις πέντε πρώτες ραψωδίες της *Ιλιάδας* οι Αχαιοί αρκετές φορές περιέρχονται σε τέλμα και σκέφτονται να εγκαταλείψουν τον πόλεμο. Κάθε φορά επεμβαίνουν οι θεές ως αρωγοί τους έως ότου αυτοί πειστούν για την συνέχιση του πολέμου και δράσουν προς αυτή την κατεύθυνση. Στο τέλος της ραψωδίας Ε, οι Αχαιοί δεν έχουν πια καμία αμφιβολία, ο πόλεμος συνεχίζεται και δεν πρόκειται να σταματήσει έως ότου καταστραφεί η Τροία. Είναι λοιπόν οι γυναικείες θεϊκές μορφές και συγκεκριμένα η Ήρα με την Αθηνά, καθώς και η Θέτιδα, αυτές που επεμβαίνουν και επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τα γεγονότα μέχρι αυτό το σημείο. Η Νηρηίδα δρα κυρίως ως μητέρα που συντρέχει τον αγαπημένο της γιο και συμβάλλει στην απόδοση στο πρόσωπό του των πρεπουσών τιμών. Αντιθέτως, η Ήρα και η Αθηνά μέχρι και την ραψωδία Θ λειτουργούν διαρκώς ως ζεύγος με στόχο την προώθηση των συμφερόντων των Αχαιών. Η δράση τους δεν σταματά στο προαναφερθέν τμήμα του έπους, αλλά στις ραψωδίες που ακολουθούν η συνεργασία τους είναι πιο περιορισμένη (βλ. Παράρτημα 3) ενώ συχνά η κάθε μια ενεργεί ανεξάρτητα προς εκπλήρωση των προσωπικών της επιθυμιών. Η εξέλιξη του πολέμου, της αφήγησης αλλά και της ιστορίας του ανθρώπινου κόσμου εξαρτάται από αυτές, τις οποίες οι άνθρωποι υπακούουν και οι υπόλοιποι θεοί σέβονται και εκτιμούν. Συνεπώς, το θηλυκό θεϊκό στοιχείο φαίνεται να κυριαρχεί και να είναι σεβαστό, στοιχείο το οποίο θα μπορούσε να υποδηλώνει κατάλοιπα μητριαρχικών κοινωνιών ή την περίοδο μετάβασης από την μητριαρχική στην πατριαρχική κοινωνία. Σε κάθε περίπτωση, προκειμένου να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αυτό απαιτείται περαιτέρω έρευνα χωρίς τα διαθέσιμα στοιχεία να είναι αρκετά. Το μόνο βέβαιο είναι ότι στο νου των Ελλήνων οι γυναικείες θεϊκές μορφές είχαν μεγάλη ισχύ.

Παραρτήματα

1. Δράση γυναικείων θεοτήτων για την υπέρβαση της στασιμότητας στις ραψωδίες Α, Β, Δ και Ε.

ΡΑΨΩΔΙΑ	ΠΡΟΒΛΗΜΑ	ΦΟΡΕΑΣ ΛΥΣΗΣ	ΛΥΣΗ	ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ
A	Οι Αχαιοί είναι στα πρόθυρα του να εγκαταλείψουν την μάχη και να πάρουν τον δρόμο της επιστροφής, εξαιτίας του λοιμού.	Ήρα	Ο Αχιλλέας θα συγκαλέσει συνέλευση στην οποία θα μάθουν την προέλευση του λοιμού.	Οι Αχαιοί γνωρίζουν τι πρέπει να κάνουν για να πάψει ο λοιμός.
A	Ο Αχιλλέας στρέφεται εναντίον του Αγαμέμνονα, ένταση και κίνδυνος.	Αθηνά και Ήρα	Συμβουλεύουν τον Αχιλλέα να μην επιτεθεί.	Ο παρών κίνδυνος αποφεύγεται, οι Αχαιοί έχουν τον αρχηγό τους αλώβητο και ο Αχιλλέας μένει στην οργή που θα πυροδοτήσει τις εξελίξεις.
A	Ο Αχιλλέας είναι σε δίλημμα αναφορικά με το αν πρέπει να επιστρέψει στην μάχη ή όχι.	Θέτιδα	Βεβαιώνει τον γιο της ότι θα προωθήσει στον Δία την αποκατάσταση της τιμής του.	Ο Αχιλλέας αποσύρεται και ανοίγει ο δρόμος για να συμβούν όλα όσα αποτελούν το αντικείμενο της <i>Ιλιάδας</i> .
B	Οι Αχαιοί είναι έτοιμοι να παραιτηθούν και να γυρίσουν στην πατρίδα τους.	Ήρα και Αθηνά	Η Ήρα στέλνει την Αθηνά να επηρεάσει τους Αχαιούς για την συνέχιση του πολέμου. Η Αθηνά αναθέτει το έργο αυτό στον Οδυσσέα, τον οποίο επιτηρεί και συνδράμει.	Οι Αχαιοί συνεχίζουν τον πόλεμο.
Δ	Μετά την μονομαχία Μενελάου- Πάρη, οι Αχαιοί στέφονται νικητές και ετοιμάζονται να επιστρέψουν στην πατρίδα τους με λάφυρα αλλά χωρίς να έχουν καταστρέψει την Τροία.	Ήρα και Αθηνά	Η Αθηνά σε συνεννόηση με την Ήρα επηρεάζει τον Πάνδαρο ώστε να χτυπήσει τον Μενέλαο. Με τον τρόπο αυτό, οι θεές ωθούν τους Τρώες σε καταπάτηση των όρκων με τους Αχαιούς.	Οι Αχαιοί συνεχίζουν τον πόλεμο για να λάβουν αποκατάσταση για την επιπορκία των Τρώων.
E	Οι Αχαιοί συνεχίζουν τον πόλεμο ψυχολογικά πεσμένοι	Αθηνά και Ήρα	Αριστεία Διομήδους	Οι Αχαιοί έχοντας έναν νέο άριστο ήρωα, συνεχίζουν με

	γιατί δεν έχουν πλέον τον άριστο ήρωά τους.			αυτοπεποίθηση τον πόλεμο.
--	---	--	--	---------------------------

2. Αντιστοιχία δράσης Ήρας και Αθηνάς στις ραψωδίες Β και Δ:

ΡΑΨΩΔΙΑ Β	ΡΑΨΩΔΙΑ Δ
Οι Αχαιοί είναι έτοιμοι να εγκαταλείψουν τον πόλεμο και να αφήσουν την Τροία απόρθητη. (B 155-156)	Οι Αχαιοί, ως νικητές της μονομαχίας, ετοιμάζονται να πάρουν τα λάφυρα και να γυρίσουν στην πατρίδα τους, αφήνοντας την Τροία απόρθητη. (Δ 13-14)
Η Ήρα στέλνει την Αθηνά για να αλλάξει γνώμη στους Αχαιούς. (B 157-165)	Η Ήρα ζητά από την Αθηνά να επέμβει και με τέχνασμα να κάνει τους Τρώες να καταπατήσουν τους όρκους τους. (Δ 62-67)
Η Αθηνά χρησιμοποιεί τον Οδυσσέα για να εκπληρώσει τον στόχο τους. (B 173-181)	Η Αθηνά χρησιμοποιεί τον Πάνδαρο για να πετύχει τον στόχο τους. (Δ 93-104)
Η Αθηνά παραστέκεται στον Οδυσσέα και τον βοηθά να φέρει εις πέρας την αποστολή που του ανέθεσε. (B 279-280)	Η Αθηνά παραστέκεται στους Αχαιούς και προστατεύει τον Μενέλαο από το χτύπημα του Πανδάρου. (Δ 127-134)
Όταν βλέπει ότι υπάρχει διχογνωμία επεμβαίνει η ίδια η Αθηνά και κάνει τους Αχαιούς να θέλουν να συνεχίσουν τον πόλεμο. (B 450-454)	Όταν βλέπει ότι υπάρχει διχογνωμία επεμβαίνει η ίδια η Αθηνά και κάνει τους Αχαιούς να θέλουν να συνεχίσουν τον πόλεμο. (Δ 514-516)

3. Κοινή δράση Ήρας και Αθηνάς και στις υπόλοιπες ραψωδίες τις

Ιλιάδας

Ραψωδία	Στίχοι	Δράση
Η	24-32	Ο Απόλλων μιλώντας στην Αθηνά δηλώνει έμμεσα πως είναι γνωστό ότι εκείνη μαζί με την Ήρα δουλεύουν από κοινού ¹⁹⁸ για την καταστροφή της Τροίας.
Θ (βλ. σελ. 68-77)	355-444 457-458	Η Ήρα παροτρύνει την Αθηνά να λυπηθούν τους Αχαιούς και να κάνουν κάτι για να τους βοηθήσουν. Η Ήρα ετοιμάζει το άρμα της Αθηνάς ενώ η τελευταία ενδύεται την πανοπλία της και ετοιμάζεται να επέμβει. Όταν γίνονται αντιληπτές από τον Δία αναγκάζονται να υποχωρήσουν. Κάθονται δίπλα η μία στην άλλη και μηχανεύονται δεινά για τους Τρώες.
Ο	104-141	Ήρα και Αθηνά προσπαθούν διαδοχικά να εμποδίσουν κάποιον άλλο θεό από το να στραφεί εναντίον του Δία με απότερο σκοπό να μην στραφεί και ενάντια στους Αχαιούς.
Σ	165-168 203-206	Ήρα και Αθηνά προσπαθούν να θωρακίσουν τον Αχιλλέα. Η Ήρα στέλνει στον ήρωα την Ίριδα να τον ειδοποιήσει ενώ η Αθηνά τον περιβάλλει με την αιγίδα.
Υ	309-317	Η Ήρα παραδέχεται πως εκείνη και η Αθηνά ορκίστηκαν να μην απομακρυνθεί ποτέ από τους Τρώες η μέρα της καταστροφής τους.
Φ	284-286, 306, 328-330 418-433	Ήρα και Αθηνά (και Ποσειδώνας) βοηθούν τον Αχιλλέα: η Αθηνά προσπαθεί να τον καθησυχάσει και η Ήρα στέλνει τον Ήφαιστο να βοηθήσει ¹⁹⁹ . Όταν η Ήρα αντιλαμβάνεται ότι η Αφροδίτη σπεύδει να βοηθήσει τον χτυπημένο Άρη με πιθανότητα να στραφούν εναντίον των Αχαιών, τότε καλεί την Αθηνά να επέμβει και εκείνη πηγαίνει πρόθυμα.
Ω	104-106	Η Ήρα και η Αθηνά δείχνουν να συμπονοούν την Θέτιδα. Η Αθηνά τής παραχωρεί την θέση της δίπλα στον Δία και η Ήρα τής προσφέρει χρυσό κύπελο ²⁰⁰ .

¹⁹⁸ Ωστόσο η γραφή *ἀθανάτησι* (Η 33) δεν παραδίδεται χωρίς αμφιβολίες καθώς προτείνεται και η γραφή *ἀθανάτοισι*, συνεπώς δεν είναι βέβαιο εάν η αναφορά απευθύνεται αποκλειστικά στις δύο αυτές θεές.

¹⁹⁹ Στο σημείο αυτό φαίνεται πως οι θεές δρουν περισσότερο επειδή έχουν μία κοινή επιθυμία παρά επειδή έχουν δομήσει από την αρχή ένα σχέδιο μαζί. Στην προσπάθειά τους αυτή, έχουν αρωγό τον Ποσειδώνα και εκτελεστικό όργανο τον Ήφαιστο.

²⁰⁰ Εδώ δεν σημειώνεται κάποια ιδιαίτερη δράση: πρόκειται για μία σκηνή που δημιουργεί την αίσθηση της κυκλικής σύνθεσης. Οι τρεις θεές, Ήρα, Αθηνά και Θέτιδα, εμφανίζονται ταυτόχρονα σε δύο ραψωδίες, την Α και την Ω: στην Α δρουν για να προωθήσουν μεταξύ άλλων την μοίρα του Αχιλλέα, ενώ στην Ω η Ήρα και η Αθηνά παρηγορούν την Θέτιδα για αυτήν ακριβώς την μοίρα του γιου της.

4) Η δράση της Θέτιδας μέσα στην *Ιλιάδα*

Ραψωδία	Στίχοι	Δράση
A	356-363 413-427 503-510	Η Θέτιδα παρηγορεί τον Αχιλλέα. Η Θέτιδα υπόσχεται στον Αχιλλέα ότι θα προωθήσει στον Δία το αίτημά του. Η ικεσία της Θέτιδας στον Δία.
Σ	55-64 128-137 370-467	Η Θέτιδα θρηνεί για τον επικείμενο θάνατο του Αχιλλέα και δηλώνει στις αδερφές της ότι πρόκειται να πάει να τον παρηγορήσει. Η Θέτιδα παρηγορεί και παροτρύνει τον Αχιλλέα να επιστρέψει στην μάχη, υποσχόμενη να πάει στον Ήφαιστο για να φέρει στον γιο της νέα όπλα. Η Θέτιδα πηγαίνει στον Ήφαιστο προκειμένου να του ζητήσει να ετοιμάσει νέα όπλα για τον Αχιλλέα.
Τ	28-36	Η Θέτιδα ενθαρρύνει τον Αχιλλέα να επιστρέψει στην μάχη.
Ω	104-106	Η Θέτιδα θρηνεί για τον επερχόμενο θάνατο του Αχιλλέα και την συμπονούν η Ήρα και η Αθηνά.

Βιβλιογραφία

- 1) Alden, M. (2000). *Homer beside himself*. Oxford: Oxford University Press.
- 2) Andersen, Θ. (1978). *Die Diomedesgestalt in der Ilias*. Oslo.
- 3) Αργυροπούλου, Χ. (2013). *Γυναικεία πορτρέτα στα ομηρικά έπη: Ρόλοι γυναικών, θνητών και θεαινών με τις αξίες και τις απαξίες τους*. Αθήνα: εκδόσεις Γαβρηλίδης.
- 4) Αυλωνίτης, Σ. (2010). *Το λυκόφως των ηρώων στην Ιλιάδα (Ραμωδιές Α-Μ)*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σαριπόλειο Ίδρυμα.
- 5) Bergold, W. (1977). *Der Zweikampf des Paris und Menelaos (zu ΓΙ-Δ222)*. Wahn: Habelt.
- 6) Bowra, M. C. (1930). *Tradition and design in the Iliad*. Oxford: Clarendon Press.
- 7) Clay, J. S. (1999). «The Whip and Will of Zeus». *Literary Imagination I*: σελ. 40-60.
- 8) Constantinidou, S. (2019). *The Gaze of Homer: Light and Vision in the Iliad*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- 9) Cozzoli, Ad. T. (2022). *Μεγάλοι μύθοι των Αρχαίων Ελλήνων: Αθηνά, η ανίκητη θεά*. Αθήνα: εκδόσεις Πεδίο (μετάφρ. : Δριτσάκου Μαρία-Γλυκερία) [*Grandi Miti Greci: Atena* (2021)].
- 10) Currie, B. (2015). Cypria. στον τόμο Fantuzzi M. – Tsagalis C. (επιμ.). *The Greek Epic Cycle and its Ancient Reception*. Cambridge: Cambridge University Press. σελ. 281-305.
- 11) Deacy, S. (1997). «The vulnerability of Athena: parthenoi and rape in greek myth». στον τόμο Deacy, S.- Pierce, K. F.(επιμ.). *Rape in Antiquity: Sexual Violence in the Greek and Roman Worlds*. Wales. σελ. 43-64.
- 12) Deacy, S. (2008). *Athena*. London/New York: Routledge.
- 13) Δελής Τ. Ι. (1979). *Η Ιλιάδα του Ομήρου: ερμηνευτικό σχέδιασμα (Α-Μ)*. Αθήνα 1979: εκδόσεις Gutenberg.
- 14) Dietrich, B. C. (1979). «Views of Homeric gods and religion». *Numen*. 26.2: 129-151.
- 15) Dietrich, B. C. (1983). «Divine Epiphanies in Homer». *Numen*. 30: 53-79.
- 16) Dodds, E. R. (1951). *The Greeks and the irrational*. Berkeley: University of California Press.

- 17) Δούκας, Κ. (2000). *Ομήρου Ιλιάς*. Αθήνα: ιδεοθέατρον
- 18) Edwards, M. (2014). *ΟΜΗΡΟΣ: ο ποιητής της Ιλιάδος*. Αθήνα: Καρδαμίτσα (μετάφρ.: Λιαπής Β. -Μπεζαντάκος Ν.) [*Homer, Poet of the Iliad* (1987)].
- 19) Ehnmark, E. (1935). «The Gods and Fate». Στον τόμο De Jong Ir. (επιμ.) (1999) *Homer: Critical assessments*, τόμ. II. London/New York: Routledge: 359-369.
- 20) Erbse, H. (1969). *Scholia Graeca in Homeri Iliadem*. Berlin: de Gruyter.
- 21) Erbse, H. (1986). *Untersuchungen zur Funktion der Götter im homerischen Epos*. Berlin/New York: de Gruyter.
- 22) Evelyn-White. H. G. (1914). *Hesiod, the Homeric Hymns and Homeric*. Cambridge MA: Harvard University Press- London: Heinemann Ltd.
- 23) Fagles, R. – Knox, B. (1998). *The Iliad*. New York: Penguin books.
- 24) Fraser, J. G. (1921). *Apollodorus The library*, τόμ. II. London: William Heinemann / New York: G.P. Putnam's sons.
- 25) Friedrich, P. (1978). *The meaning of Aphrodite*. Chicago: University of Chicago Press.
- 26) Gaisser, J.H. (1969). Adaptation of traditional material in the Glaucus-Diomedes episode. *TAPhA 100*: 165-176.
- 27) Godley, A.D. (1920). *Herodotus*. τόμ. I. London: W. Heinemann / New York: G.P. Putnam.
- 28) Griffin, J. (1980). *Homer on life and death*. Oxford: Clarendon Press.
- 29) Gunnell, J. (1987). *Political Philosophy and Time: Plato and the origins of political vision*. Chicago: University of Chicago Press.
- 30) Heubeck, A. (1974). *Die Homerische Frage*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- 31) Jones, P. (2003). *Homer's Iliad: a commentary on three translations*. Bristol: Bristol classical press.
- 32) Kakridis, J. (1971). «The motif of the godsent mist in the Iliad». Στον τόμο De Jonge Ir. (επιμ.) (1999). *Homer: Critical assessments τόμ. III*. London-New York: Routledge. 163-178.
- 33) Καναβού Ν., Μακρυγιάννη Ε., Ματθαίος Σ., Παπαθωμάς Α. (2020). *Θεσπεσίη άοιδή: Επιλογές από την Ιλιάδα του Ομήρου*. Αθήνα: εκδόσεις Σίλλυβος.

- 34) Καραπαναγιώτου, Α.Ξ. (1893). *Ομήρου Ιλιάς μετά σχολίων κατά τον J. La Roche*. Αθήνα: Παπαδήμα.
- 35) Καραπαναγιώτου, Α.Ξ. (1906). *Ομήρου Ιλιάς: ραψωδία Δ μετά σχολίων και ερμηνείας*. Αθήνα: Λεωνή Παρ.
- 36) Kearns, E. (2006). «The Gods in the Homeric epics». Fowler Robert (επιμ.). *The Cambridge Companion to Homer*. Cambridge: Cambridge University Press. 59-73
- 37) Kirk, G.S. (1974). *The nature of Greek Myths*. Harmondsworth: Penguin.
- 38) Kirk, G.S. (1985). *The Iliad: A commentary, Volume I: books 1-4*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 39) Kirk, G.S. (1990). *The Iliad: A commentary, Volume II: books 5-8*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 40) Κομνηνού-Κακριδή, Ο. (1993). *Σχέδιο και τεχνική της Ιλιάδας*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- 41) Kullmann, W. (1985). «Gods and Men in the Iliad and the Odyssey». *HSCP*. τόμ 89: 1-23.
- 42) Κωτόπουλος, Η.Θ. (1977). *Η κλιμάκωση των ηρώων στην Ιλιάδα*. Θεσσαλονίκη.
- 43) Lattimore, R. (1951). *The Iliad of Homer*. Chicago/London.
- 44) Leaf, W. (1900). *Homer the Iliad*. London: MacMillan & Co.
- 45) Lesky, A. (1999). «Motivation by Gods and Men». De Jong Ir. (επιμ.) (1999). *Homer: Critical assessments* τόμ. II. London/New York: Routledge. 386-401. (αγγλ. μετάφρ. Harvey). [*Göttliche und menschliche Motivation* (1961)].
- 46) Lesky, A. (1967). *Homeros*. Stuttgart: Alfred Druckenmuller.
- 47) Loraux, N. (1994). «What is a goddess? ». Duby G. – Perrot M. (επιμ.). *A History of Women in the West I: From Ancient Goddesses to Christian Saints* [αγγλ. μετάφρ. του *Storia delle donne in Occidente*, τόμ. I. L' Antichita (1990)].
- 48) Maronitis, D.N. (2007). «The Iliadic war». Bloom, H. (επιμ.). *The Iliad: Modern critical interpretations*.
- 49) Martin, R.P. (1989). «Heroes as performers: Odysseus and Diomedes». De Jong Ir. (επιμ.) (1999). *Homer: critical assessments* τόμ. III. London/New York: Routledge. 274-283.

- 50) Nesselrath, H.G. (1992). *Ungeschehenes Geschehen: "Beinahe-Episoden" im griechischen und römischen Epos von Homer bis zur Spätantike*. Stuttgart: Vieweg/Teubner Verlag.
- 51) O' Brien, J. (1990). «Homer's savage Hera». *Classical Journal*. τόμ. 86. 105-125.
- 52) Πανταζής, Β.Δ. (2006). *Όμηρος και Τροία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.
- 53) Rabel, J. Robert. (1997). *Plot and Point of view in the Iliad*. Michigan: The University of Michigan press.
- 54) Redfield, J. (1975). *Nature and culture in the Iliad: The tragedy of Hector*. Chicago: University of Chicago press.
- 55) Reinhardt, K. (1961). *Die Ilias und ihr Dichter*. Göttingen: Hölsher U. (1^η έκδ. 1938).
- 56) Reucher, Th. (1983). *Die situative Weltsicht Homers. Eine Interpretation der Ilias*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- 57) Robert, F. (1950). *Homère*. Paris: Presses Universitaires de France.
- 58) Sandys, sir J. (1915). *The odes of Pindar, including the principal fragments*. London: Heinemann / New York: The MacMillan Co.
- 59) Schadewaldt, W. (1966) (3^η έκδ.). *Iliasstudien*. Darmstadt (1^η έκδ. 1938).
- 60) Sheare, Ann. (2000). *Αθηνά: Συμβολισμός της θεάς στην πορεία των αιώνων*. Αθήνα: Ιάμβλιχος. [ελλην. μετάφρ. του *ATHENE: Image and Energy*]
- 61) Slatkin, L.K. (1995). *The power of Thetis: Allusion and interpretation in the Iliad*. Los Angeles.
- 62) Snell B. – Erbse H. (1982). *Lexikon des frühgriechischen Epos*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 63) Stanley, K. (1993). *The shield of Homer: Narrative Structure in the Iliad*. Princeton: Princeton University Press.
- 64) Taplin, O. (1992). *Homeric soundings, the shaping of the Iliad*. Oxford: Clarendon Press.
- 65) Turkeltaub, D. (2007). «Perceiving Iliadic gods». *HSCP*. τόμ. 103: 51-81.
- 66) van der Valk. M. (1971). *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem*. Leiden: Brill.

- 67) van Erp Taalman, M. (2000). «The Gods of the "Iliad" and the Fate of Troy». *Mnemosyne* 53.4: 385-402.
- 68) West, M.L. (1998). *Homeri Ilias. Volumen prius rhapsodias I-XII*. Stuttgart & Leipzig: Teubner.
- 69) Whitman, C. H. (1958). *Homer and the Heroic Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 70) Wilamowitz Möllendorff, U. von (1916). *Die Ilias und Homer*. Berlin: Weidmann.
- 71) Willcock, M.M. (1970). «Some aspects of the Gods in the Iliad». *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 17.1: 1–10.